

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLMOUCI

PEDAGOGICKÁ FAKULTA

Katedra antropologie a zdravovědy

Diplomová práce

Bc. Ivana Nováková

Učitelství odborných předmětů pro střední zdravotnické školy

Umírání a smrt z pohledu dítěte

Prohlášení autora

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně a v seznamu literatury jsem uvedla veškeré zdroje, které jsem při jejím zpracování použila.

V Olomouci dne 27. 3. 2019

Bc. Ivana Nováková

Poděkování

Na tomto místě bych ráda poděkovala své vedoucí diplomové práce Mgr. Zlatici Dorkové, Ph.D. za odborné vedení, za pomoc a cenné rady při zpracování této práce a především za velmi vstřícný a milý přístup ke svým studentům.

Obsah

ÚVOD	6
1 Cíle práce	8
2 TEORETICKÉ POZNATKY	9
2. 1 Vymezení pojmů umírání a smrt	9
2. 2 Tabuizace smrti	9
2. 3 Sdělování úmrtí dítěti	11
2. 4 Umírající dítě	12
2. 4. 1 Fáze umírání	13
2. 5 Pochopení smrti z hlediska kognitivního vývoje dítěte	14
2. 6 Jak hovořit s dětmi o smrti	18
2. 7 Dítě v konfrontaci se smrtí	19
2. 7. 1 Úmrtí rodiče	20
2. 7. 2 Úmrtí sourozence	22
2. 7. 3 Úmrtí prarodiče	23
2. 8 Truchlení	23
2. 8. 1 Úloha truchlení u dětí	24
2. 8. 2 Determinanty truchlení	24
2. 8. 3 Fáze truchlení	25
2. 8. 4 Projevy truchlení dítěte	28
2. 8. 5 Vhodná pomoc při truchlení	31
2. 8. 6 Rituály při truchlení	35
2. 8. 7 Rozdíly mezi truchlením dítěte a dospělého	36
2. 9 Téma smrti v literatuře pro děti	37
2. 9. 1 Kniha Vyrovnavání se dítěte se ztrátou a odloučením	38
2. 9. 2 Kniha Anna a Anička	38
2. 9. 3 Kniha O smrti smrt'oucí	39
2. 9. 4 Kniha Když dinosaurům někdo umře	39
2. 9. 5 Kniha Návštěva malé smrti	39
2. 9. 6 Kniha Anton a Jonatán	40
3 METODIKA PRÁCE	41
3. 1 Cíl výzkumu a výzkumné otázky	41
3. 2 Výzkumný soubor	42

3. 3 Metodologie výzkumu	43
3. 3. 1 Polostrukturovaný rozhovor	43
3. 3. 2 Kresba	45
3. 3. 3 Pozorování.....	45
3. 4 Etické aspekty výzkumu	46
3. 5 Sběr dat	47
3. 6 Interpretace dat	47
3. 7 Analýza dat	64
3. 7. 1 Analýza kresby	64
3. 7. 2 Analýza rozhovorů	65
3. 7. 3 Analýza pozorování	69
3. 8 Diskuze	70
ZÁVĚR	74
Souhrn	76
Referenční seznam	78
Seznam příloh	82

ÚVOD

Smrt je součástí každého lidského života a je nevyhnutelná. Otázka umírání se týká nejen smrti vlastní, ale také smrti blízké osoby, která bývá prožívána obtížně a s velkým trápením. Se smrtí se v životě setkávají dospělí, ale bohužel i děti. Ať již děti stojí v konfrontaci se smrtí domácího mazlíčka, blízkého člověka, nebo v nejhorším možném případě se smrtí vlastní, vždy to pro ně bývá smutné a citlivé téma, často těžko uchopitelné.

Fenomén smrti v dnešní době je velmi rozporuplný, protože na jedné straně se dítě se smrtí setká snad v každé počítačové hře, spatří ji ve většině filmů, média v popředí s internetem mu ji předkládají v podobě různých katastrofických neštěstí a drastických videí. Z tohoto důvodu by se mohlo zdát, že pokud je umírání dítě již od mala vystaveno, bude ji přijímat jako přirozenou a nemůže jej tedy zaskočit. Na straně druhé je ale realita, ve které svoje děti před smrtí dospělí chrání tzv. zuby nehty, neboť jsou ještě malé, ještě by ji nepochopily, ještě mají dost času. Pokud se dítě samo zeptá, často jej odbudou, aniž by tušili, že pomalu ale jistě dávají dítěti najevo, že o tomto tématu se zkrátka nemluví a mluvit nebude, protože je to stále velké tabu zahalené do mnoha tajemství, o kterých nejsou připraveni mluvit ani dospělí.

Diplomová práce pojednává v teoretické části o tématu umírání a smrti, přičemž po prvotním seznámení s pojmy se profiluje již pouze na dětskou populaci a popisuje pochopení kontextu smrti z hlediska kognitivního vývoje dětí. Dále je zde předložen přehled o tom, jak by měli dospělí s dětmi o smrti a umírání hovořit, přičemž nejde jenom o případy, kdy se dítě se smrtí již setkalo, ale doporučení, jak přirozeně mluvit s dítětem o smrti ještě dříve, než na ni v životě narazí. Obsahem práce je však rovněž přímá konfrontace dětí se smrtí blízké osoby, jejich reakce na úmrtí, specifický průběh a projevy dětského truchlení a také vhodná pomoc, která může zármutek dítěte zmírnit. Jednou ze samostatných kapitol zařazených do práce je sdělování úmrtí dítěti, ve kterém jsou shrnuta doporučení, jak mu bolestnou zprávu o smrti blízké osoby prvotně podat. Další samostatnou kapitolu pak tvoří tematika umírajícího dítěte, která rovněž shrnuje jak s dítětem v této těžké situaci hovořit a jak k němu přistupovat, a obsahuje podkapitolu jednotlivých fází umírání. Poslední kapitola teoretické části se zabývá problematikou tematiky umírání a smrti v literatuře určené pro děti, zde je vybráno šest knih, které

rozlišnými formami smrti dětskému čtenáři předkládají, přičemž jsou publikace vždy jednotlivě ve stručnosti popsány.

Praktická část diplomové práce je realizována formou kvalitativního výzkumu, ve kterém byl vybrán výzkumný vzorek dětí ve věku od šesti do jedenácti let, s nimiž byly provedeny rozhovory a kresby obrázků na téma umírání a smrti. Cílem prováděného šetření bylo zjistit, jak děti předškolního a mladšího školního věku ve zmíněné věkové kategorii chápou smrt, jak na ni pohlížejí. Vyhotovené kresby a rozhovory včetně jejich vyhodnocení pomocí kódování a obsahové analýzy jsou pak součástí praktické části diplomové práce. V konečné diskuzi jsou následně shrnuty výsledky výzkumného šetření, které jsou porovnávány s dostupnou odbornou literaturou.

Téma diplomové práce jsem zvolila zejména proto, že sama pracuji v rámci svého zaměstnání u Policie České republiky jako krizový intervent, jehož převážnou náplní práce je sdělování úmrtí pozůstalým obětí trestných činů a při náhlých neočekávaných úmrtí nejbližších členů rodiny. Již několikrát jsem se za svého působení v týmu krizových interventů setkala s případy, kdy jsem sdělovala úmrtí člena rodiny dítěti. Tyto situace byly vždy velmi vypjaté a silné a bylo potřeba uzpůsobit postup a komunikaci na úroveň dítěte. Pro vhodnou komunikaci v takové chvíli je za potřebí sám vědět, jak dítě chápe smrt a zda si uvědomuje její důsledky. Je také vhodné vědět, jaké další postupy mohu nabídnout dítěti i jeho rodině do budoucna, jak jim pomoci překlenout těžké období, poradit jim, na koho se mohou obrátit, hovořit s nimi o jejich pocitech. Bez osobní připravenosti není efektivní komunikace možná.

Domnívám se, že tato problematika se vztahuje nejen na krizové interventy, ale rovněž na zdravotnické pracovníky, kteří bývají svědky podobných událostí také velmi často. Bývají přítomni úmrtí člověka, se kterým se přišlo rozloučit malé dítě, ale také jsou nablízku umírajícímu dítěti, které má touhu se ptát, co bude dál. Předpokládám tedy, že poznatky z diplomové práce mohou využít i studenti středních zdravotnických škol, jako přípravu na svoje budoucí povolání při konfrontaci se smrtí, ve které bude hlavním aktérem malé dítě.

1 Cíle práce

Hlavní cíle diplomové práce:

- systematicky shrnout dostupné poznatky o konceptu chápání smrti dětmi z odborné české i zahraniční literatury
- zjistit představy dětí předškolního a mladšího školního věku o problematice umírání a smrti

Dílčí cíle rozšiřující hlavní cíle:

- poskytnout doporučení, jak s dětmi o smrti hovořit včetně uvedení názorných příkladů vhodné literatury pro děti
- uvést ucelený přehled o truchlení dětí a popsat proces umírání dítěte
- zjistit, co si děti předškolního a mladšího školního věku představují pod pojmem smrt
- zjistit, zda si děti předškolního a mladšího školního věku uvědomují vlastnosti smrti
- zjistit, jaké mají děti předškolního a mladšího školního věku představy o posmrtném životě
- zjistit, jaké mají děti předškolního a mladšího školního věku dosavadní zkušenosti se smrtí a zda o ní někdy s jinou osobou hovořily

2 TEORETICKÉ POZNATKY

2. 1 Vymezení pojmů umírání a smrt

Z pohledu biologického se o smrt jedná, pokud dojde k zástavě životních funkcí, která s sebou přináší nevratné změny. (Rozsypal, 2003) Z lékařského hlediska se člověk považuje za mrtvého, jestliže u něj dojde k nevratnému ukončení mozkové činnosti. (Šimek, 2015) Haškovcová (2007) uvádí, že umírání je procesem probíhajícím v určitém různě dlouhém časovém období, končící smrtí. Smrt pak definuje jako zaniknutí organismu a s ním i samotného člověka.

2. 2 Tabuizace smrti

V dnešní společnosti je téma smrti tabu a společnost neví, jak o ní hovořit s jinými lidmi, s dětmi, jak se chovat k pozůstalému a truchlícímu člověku. Pro truchlící a oplakávající jakoby ve společnosti nebylo místo. Smutek často bývá ze strany okolí přehlížen a spousta lidí se truchlícímu raději vyhýbá a dává tak najevo, že ze smutku jako takového mají v podstatě strach. Ještě ve větší míře je ze strany dospělých téma smrti skrýváno před dětským světem. Pokud se příbuzní a širší okolí pozůstalému člověku vyhýbají, nebo se v jeho přítomnosti chovají nepřírozeně, může nabýt dojmu, že jeho smutek není normální a snažit se jej před lidmi potlačovat. Možným důvodem vyhýbání se smrti je citlivost této problematiky a stín bezmocnosti a vlastní smrtelnosti, kterou všichni potlačujeme do svého nevědomí. (Kubíčková, 2001)

Je nesporné, že umírání a smrt by mělo být neustále aktuální tematikou, neboť člověk by si měl uvědomovat svoji smrtelnost a konečnost života, aby mohl co nejlépe prožít život a také z toho důvodu, aby uměl pochopit umírajícího člověka, nebo se dokázal vyrovnat se smrtí blízké osoby. Dnešní medicína přispívá k tabuizování tím, že se snaží do posledních chvil bojovat o životy pacientů a to mnohdy i ve chvílích, kdy tento souboj je na hranici důstojného dožití člověka. A tyto snahy zvítězit za každou cenu podporují názory široké veřejnosti, že smrt je něco nepěkného, co se do společnosti nehodí a co by mělo být odkládáno co nejdéle. Smrt každého jedince se poté může zdát díky tomuto přístupu jako nespravedlivá a předčasná. Tabuizaci smrti také napomohla moderní doba plná techniky a ekonomické vyspělosti, neboť je zdůrazňován fenomén mládí, krásy,

zdraví, bohatství, úspěchu. Tyto hodnoty nás zaplavují v médiích a oproti nim je smrt velmi negativní jev. Dokud nepostihne těžká nemoc nebo úmrtí někoho velmi blízkého, jakoby neexistovala. Pakliže se tak ale stane, často lidé nevědí, jak na takovou situaci reagovat, neboť do té doby to byl pro ně nežádoucí jev, o který se nezajímali. Najednou však informace a poznatky postrádají a již není možné smrt popírat či skrývat, v tu chvíli je již nutné se jí postavit tváří v tvář. Pokud bychom před smrtí neunikali a považovali ji za přirozenou součást života, stejně jako narození, pak i odchod blízké osoby, případně její poslední dny bychom mohli prožívat tak, abychom jim umírání usnadnili. Smrt zkrátka do života patří a je potřeba si to uvědomovat a nebát se o ní mluvit s ostatními, včetně dětí. Při pohledu do minulosti zjistíme, že smrt byla akceptována mnohem lépe a to hned z několika důvodů, jedním z nich byla medicína, která nebyla tak vyspělá, jako ta dnešní, z toho důvodu lidé umírali v mnohem nižším věku na zcela běžné choroby či z důvodu špatných hygienických podmínek a infekcí. Dalším z důvodů je, že lidé umírali doma, takže byli se smrtí často konfrontováni a považovali ji za velmi přirozenou. Dokonce i děti a mladí lidé se mnohdy ocitli u lůžka umírajícího, takže ani oni nebyli v minulosti od přirozeného životního průběhu vyháněni a naučili se, jak k této životní fázi přistupovat. (Haškovcová, 2007)

Lidé smrt nedokážou popřít a vymazat ji ze svého života, ale rovněž se nedokážou její existenci oddat a snaží se ji za každou cenu nějakým způsobem podrobit a vytvářet si proti ní psychickou obranu. Například při pročítání tragických dopravních nehod v médiích lidé mohou být navenek otřeseni, ale v duchu si mohou říct, že pomyslný černý Petr padl na někoho jiného, oni z toho vyvázli živí a pravděpodobně se jim nic takového nemůže stát. (Kübler-Ross, 2015)

Již od útlého věku se dítě se smrtí potýká v moderních počítačových hrách, které dítěti předsouvají, že ve virtuálním světě může ve vteřině zneškodnit a zabít nepřítele, ale naopak sobě během další vteřiny poskytnout několik životů navíc. Tímto způsobem je dítě zbavováno soucitu, nemá reálný pohled na násilí a nemůže pochopit opravdovou podstatu smrti. (Malá, 2007)

2. 3 Sdělování úmrtí dítěti

Sdělit dítěti, že někdo blízký zemřel, je těžké břemeno. Mělo by tak být učiněno co nejdříve po smrti jedince, protože dítě z chování dospělých pozná, že se děje něco nepřirozeného, pozná změněnou intonaci v hlasu dospělých, uslyší je, že si šeptají, a to v něm vzbudí obavy, strach a nedůvěru, kterou bude v budoucnu obtížné znovu získat. Informace o smrti by měly být co nejvíce pravdivé, měly by se dítěti podat stručně, ale věcně bez opisných slov, ke kterým patří, že osoba usnula, odešla a podobně. (Goldman, 2015)

Je vhodné při sdělování úmrtí použít slovo „zemřel / zemřela“ a stručně dítěti vysvětlit proč, bez zbytečných detailů. Při použití slov odešel, nebo usnul, se může cítit dítě zmateně, proč jeho milovaný člověk odešel a nerozloučil se s ním, nebo se domnívat, že se po delším spánku opět probudí a neuvědomuje si tak trvalost a nevratnost úmrtí. Také se mohou objevit strachy z usínání, ve kterých se rozvíjí fantazie dítěte o tom, že usne a už se neprobudí a omylem jej pohrbí. Při vyrozumívání úmrtí je vhodné, aby dítě, kterému je smrt sdělována, sedělo co nejbližší osobě, která mu fakt sděluje, ideálně na klíně této osoby. Po stručné zprávě o úmrtí je vhodné dítě obejmout, pohladit a ubezpečit jej, že o něj bude postaráno a že vše společně s ostatními pozůstalými zvládnou. Pro děti bývá snadnější pochopit, že po smrti nastane přechod mezi životem na zemi a posmrtným životem v nebi, než že smrt je definitivním koncem všeho, toto však záleží na rodinném zázemí a vyznání. (Malá, 2007)

Dospělý jsou většinou u toho, když se o smrti svého blízkého dozvedí, jako první, kdežto děti se zprávu o úmrtí dozvídají s časovým odstupem, který může být v extrémních případech až několikaměsíční. Dospělí si dočasně vymýšlejí příběhy o tom, že zemřelý odjel na služební cestu, nebo že nemocný umírající byl přeložen do jiné vzdálené nemocnice a podobně. Na pozůstalého dospělého pak zbývá nelehký úkol říct dítěti jednoho dne pravdu. Zde Bowlby doporučuje, aby dítěti byly sděleny dvě základní informace. První z nich je ta, že zemřelý už se nikdy nevrátí. Problémově totiž dítě chápe, když mu rodič řekne, že je zemřelý v nebi, protože pojem „nebe“ nedokážou ještě kognitivně uchopit a mohou se domnívat, že je to nějaké vzdálené místo, že kterého zemřelý opět přijede. Druhou nezbytnou informací je pak to, že tělo zemřelého bude pohřbeno do hrobu nebo spáleno při kremaci, aby si dítě uvědomilo konečnost smrti a spojilo si pro něj abstraktní jev s něčím konkrétním. (Bowlby, 2013)

2. 4 Umírající dítě

Těžce nemocné a umírající dítě potřebuje znát odpovědi na mnoho otázek. Rodiče a ostatní dospělí odmítají přijmout skutečnost, že dítě umírá a ztěžka se jim o jeho stavu hovoří. Tím, že se o nemoci a umírání nemluví, se dítě velmi snadno od společnosti izoluje a odcizuje. Dítě by tedy jednak mělo být pravdivě informováno o svém zdravotním stavu a mělo by mít na blízku dospělého, který mu bude nápomocen a bude jej ochoten vyslechnout za každé situace. Stejně jako pro pozůstalé dítě je i pro umírající dítě ulevující, pokud může pochopit podstatu smutku svého okolí. Je vhodné se s blízkými rozloučit pomocí dopisů, básniček, obrázků, darováním oblíbených předmětů a hraček. (Goldman, 2015)

To jak dítě přijme fakt, že trpí vážnou nemocí, kdy hrozí úmrtí, je dáno věkem. Velmi malé děti jsou upnuté na svoje rodiče a svoje onemocnění připisují tomu, že rodiče se o něj nedostatečně postarali, tyto pocity v nich často vyvolávají nepřátelský postoj vůči rodičům, což ještě zhoršuje velmi napjatou situaci v rodině. Také se může stát, že smutek rodičů a jejich slzy začne nemocné dítě připisovat sobě a dává si je za vinu a má poté pocity, že až zemře, tak se už rodičům uleví. Přibližně v 9 ti letech je již dítě smířené s konečností svého života a uvědomuje si, že umírá. V takové chvíli je často dítě apatické, mlčí a uzavírá se před okolním světem do sebe. Někdy se stává, že umírající dítě předčasně dospívá, to znamená, že se začne chovat a mluví jako dospělý, ačkoliv slova, která používá, pro něj mají mnohdy jiný význam, než pro dospělého člověka. Negativním postojům vůči rodičům lze předejít vhodnou informovaností dítěte s ohledem k jeho věku. Do tohoto procesu je vhodné zapojení jak psychologa, tak samotné rodiny. Dále je jako vhodná terapeutická metoda používána arteterapie, tedy kresba obrázků, kdy se na papír promítají pocity dítěte, které jinak nedokáže nebo nechce vyjádřit. (Haškovcová, 2007)

Dle Plevové a Slowik (2010) je otevřená komunikace s umírajícím dítětem prostředkem, který může napomoci ke zmírnění tělesných příznaků a může tak pozitivně ovlivnit duševní stav dítěte. Dále zdůrazňují, že je nutné se dopředu připravit na otázky dítěte, které se bude otevřeně ptát svého okolí na to, zda umírá a co se s ním po smrti stane. Na tyto otázky pak dítěti dospělý musí odpovídat pravdivě, ale adekvátně vzhledem k jeho kognitivnímu vývoji, s přihlédnutím na individualitu dítěte, která se týká jeho dosavadních zkušeností se smrtí, nebo jeho náboženského vyznání. Je potřeba respektovat touhy a přání dítěte, někdy si dítě může přát samotu, aby mohlo o svém životě přemýšlet, a jindy naopak

touží po neustálém sdílení. V případě, že se dítě nedokáže samo otevřít rozhovorům o umírání, je vhodné mu doporučit literaturu, která se touto tematikou zabývá a ve které zjistí, že nevyléčitelná nemoc se neobjevila jenom u něj samotného.

2. 4. 1 Fáze umírání

Každé umírající dítě může prožívat jiné emoce a velmi záleží na jeho schopnosti chápat fenomén smrti a přístupu jeho okolí. Existuje však pět fází, které bývají společné pro umírající dospělé i starší děti, které již pojem smrti chápou. Tyto fáze se v procesu umírání nemusí promítnout v přesném pořadí a nemusí se projevit všechny. Umírající zažívá velmi individuální pocity. Následující fáze, které popisuje Kübler-Ross (2015) se vztahují zejména na dítě, které se dozví, že trpí těžkou chorobou, jejímž následkem zemře.

První fází po zjištění informace o tom, že jedinec umírá, bývá velký šok. Dítě je zkoprnělé a není schopno reagovat na žádné další informace. Jeho schopnost soustředit se a udržet pozornost jde do pozadí, někdy jedinec vypadá, že je mimo sebe. Po šokovém stavu přichází mnohdy popření skutečnosti. Často je doprovázena slovy „To nemůže být pravda“. Dítě má pocit, že lékař nebo jiný dospělý se zřejmě spletl a ono ve skutečnosti neumírá.

Druhou fází, kterou umírající prožívá, je agrese spojená s hněvem a odmítavými postoji. V této chvíli již dítě pochopí, že skutečnost o jeho umírání je založena na pravdě a zlobí se na své okolí za to, že s tím nic neudělá. Dítě se cítí ukřivděné a celý svět mu přijde nespravedlivý, když právě ono má zemřít. V jeho postojích se projevuje nepřátelství vůči svému okolí.

Ve třetí fází dítě může začít smlouvat v naději, že tak dojde k prodloužení jeho života. Ke svému okolí bývá většinou naopak přívětivý a optimistický a touží po tom napravit, co je v životě potřeba. Dítě přemýšlí o zbytku svého života a má na dospělé mnoho otázek.

Čtvrtou fází bývá období smutku, ve kterém dítě lituje všeho, co nestihlo, toho, že se bude muset rozloučit se všemi, které mělo rádo. Někdy se dítě v této fází může uzavřít do sebe a nevyhledává žádný sociální kontakt. Mívá také strach ze smrti samotné, z bolesti a osamocení.

Poslední pátou fází bývá v ideálním případě smíření se s vlastním umíráním, při kterém přichází vnitřní zklidnění. V některých případech se však jedná o stav rezignace, při kterém již o nic jedinec nemá zájem a chce být spíše ponechán v klidu, protože již pro něj nic nemá smysl. (Kübler-Ross, 2015)

2. 5 Pochopení smrti z hlediska kognitivního vývoje dítěte

Koncept a pochopení smrti se liší v každém věku dítěte. Záleží na psychickém zrání jedince a také na jeho dosavadních zkušenostech s obdobným tématem. Ke komplexnímu pochopení konceptu smrti je pak potřeba pochopit základní vlastnosti smrti, kterými jsou:

- **Univerzálnost** – spočívající v pochopení, že všechno živé jednoho dne zemře a smrt se týká každého bez jediné výjimky.
- **Nevratnost** – vlastnost, která bere mrtvým možnost znovu obžít.
- **Nefunkčnost** – chápání toho, že po smrti dochází k zastavení životních funkcí a mrtvý již nemá žádné potřeby.
- **Příčinná souvislost** – znalost příčin a důvodů, za jakých může dojít v životě člověka k úmrtí.
- **Osobní smrtelnost** – rozvinuté pochopení pojmu univerzálnosti, kdy si je dítě schopno uvědomit, že i ono samo jednoho dne zemře.

Pojetí smrti se tedy u dětí postupně mění z vratného stavu, při kterém se může za jistých okolností zemřelý opět probudit a ze stavu, kdy se smrt nemůže vztahovat na každého až k pochopení, že jde o nevratný a univerzální stav. (Boková, 2011)

Dítě do 3 let – Z hlediska kognitivního vývoje dle Vágnerové (2012) je kojeneček ve věku od 1 měsíce do 1 roku závislý na dostupnosti objektu a na zrakovém vnímání, tedy existuje pro něj pouze to, co v danou chvíli vidí, dítě mezi 6. a 9. měsícem již diferencuje mezi cizími a známými objekty a fixuje se na jeden objekt, kterým je většinou matka. Vágnerová uvádí, že v tomto období již dítě pociťuje strach ze ztráty tohoto objektu. Batole ve věku od 1 do 3 let se již oprostuje od vnímání pouze aktuálního dění a začíná již mít představu o širším prostorovém i časovém rozmezí, ačkoliv stále preferuje přítomné dění. U batolete se již rozvíjí symbolické myšlení a pochopí trvalost objektu, tedy, že

objekt existuje i nadále, pokud jej například někdo schová. Vlivem poznávání prostředí je již batole schopno připustit vzdálení se od matky, avšak za předpokladu, že má jistotu, že je pro něj znovu na dosah. Při pasivním nechtěném odpoutání se od matky se může projevovat separační úzkost.

Podle Kubičkové (2001) takto staré dítě nechápe smrt, nedokáže si s ní spojit odloučení do blízké osoby a nedokáže tedy ani truchlit. Odloučení si však takové dítě uvědomuje a má strach ze samoty a opuštění. Pocity, které kojeneček po smrti blízkého objektu prožívá, by se daly přirovnat k pocitům pozůstalého truchlícího dítěte staršího věku. Tyto pocity odloučení bývají nazývány u těchto malých dětí separační úzkostí a jsou spojeny se sklíčeností, pláčem a neklidem. Dítě prožívající takový smutek je potřeba zahrnout láskou a dát mu najevo blízkost, i když osoba, jež mu má lásku poskytnout, může sama velmi trpět.

Boková (2011) uvádí, že vzhledem k tomu, že takto malé dítě nemá rozvinutou časovou představu, znamená pro ně úmrtí dočasnou epizodu, která se vrátí zase zpátky. Dítě neprožívá truchlení v pravém smyslu, ale na úmrtí velmi blízké osoby reaguje zvýšeným napětím a projevuje se u něj úzkost spojená například s častějším pláčem. V případě úmrtí vzdálenějšího objektu dítě žije svůj život bez větších změn dál.

Dle Malé (2007) nejsou schopny děti do dvou let pochopit smrt, neboť nechápu abstraktní pojmy. Jejich trápení je způsobeno separační úzkostí z odloučení a je potřeba blízký objekt dítěte nahradit jinou pečující klíčovou osobou.

Dítě 3 – 6 let – V předškolním věku má dítě sklony k magickému smýšlení a má velmi rozvinutou fantazii. Často si dítě upravuje realitu tak, aby pro něj byla pochopitelná, a dochází tak k nepravým lžím, kdy dítě dává dohromady reálné vzpomínky s fantaziemi. Je pro něj taky pochopitelnější, když všechny objekty personifikuje, tedy dává neživým předmětům lidskou podobu. Předškolák vyjadřuje svoje emoce a myšlenky nejlépe formou kresby a hry, ve které se cítí jistěji než v řečovém projevu. U dítěte stále přetrvává vazba na přítomnost, umí rozlišit blízkou minulost i budoucnost, ale příliš se jimi nezabývá. Nejčastější otázkou v tomto věku je „Proč?“, vše jej zajímá a snaží se na vše získat od dospělých odpověď. Dítě často smýšlí egocentricky a může si dávat za vinu negativní dění v rodině. (Vágnerová, 2012)

Kubíčková (2001) uvádí, že dítě v tomto věku je schopno již pochopit, že někdo zemřel a že je to něco velmi negativního a špatného, ale není schopno ještě pochopit nevratnost smrti. Ačkoliv dítě bude již truchlit a projevovat smutek, stále si bude myslet, že stav odloučení je jen dočasný a jeho zemřelý blízký člověk jej z neznámé příčiny opustil, ale zase se vrátí. Dítě neumí v tomto věku svoje negativní emoce ještě zcela správně uchopit a zpracovat.

V tomto věkovém období přetrvávají některé představy z předchozího období a smrt bývá stále považována za dočasný fenomén. K této představě ještě přibývá častý pocit viny, který je spojen s tím, že dítě se domnívá, že všechna jeho přání i myšlenky se mohou splnit a pokud se například na zemřelou osobu před jejím úmrtím zlobilo, mohlo její smrt zapříčinit. (Boková, 2011)

Dle Malé (2007) dítě chápe smrt jako událost, která lze zvrátit a myslí si, že zemřelý usnul, někde si hraje nebo povídá s jinými mrtvými a poté se opět může probudit. Má rozvinuté magické myšlení a domnívá se, že může sled událostí ovlivňovat ono samo a může smrt jiného člověka přivolat a stejně tak ji zase odvolat.

Dítě 6 – 9 let – Vágnerová (2012) uvádí, že dítě v mladším školním věku je ve fázi konkrétní logické situace, což znamená, že je již schopno přemýšlet logicky, ale potřebuje k tomu konkrétní názorné příklady. Uvědomuje si již časový prostor a ví, že čas nelze vrátit. Dítě se snaží ve všem nalézat příčinný vztah, a pokud dojde k náhodě, ztrácí jistotu. Rodina, zejména matka a otec, tvoří nejdůležitější součást života dítěte a jsou v této fázi ještě stále významnější než vrstevníci. Do popředí se dostávají média, zejména ta vizuální v podobě filmů či počítačových her, kdy se dítě velmi snadno identifikuje s postavou, která se mu podobá. Kontakty se zvířaty v tomto věku rozvíjí sociální schopnosti dítěte a umožňují mu spatřovat přirozený průběh života včetně narození a umírání.

Dítě již podle Kubíčkové (2001) začíná smrt chápat jako nevratnou a konečnou. Na základě rozvinutějších kognitivních schopností již úmrtí chápe lépe a detailněji a začíná se na okolnosti s ní související vyptávat. Dítě klade dospělým otázky a očekává od nich důkladné a pravdivé odpovědi, které mu usnadňují se v těžké tematice vyznat a zorientovat.

Boková (2011) uvádí, že ve věkovém období od pěti let bývá smrt často zosobňována a spojována s různými podobiznami smrtky, kostlivce, zombie a podobně. Dítě si již

připouští, že i ono samo může zemřít, ale myslí si, že za nějakých okolností se lze smrti vyhnout. V tomto věku však již existuje představa o příčinách smrti a o její nevratnosti.

Rovněž Malá (2007) uvádí, že u dítěte dochází k personifikaci smrti, kdy si smrt většinou představují jako smrtku, před kterou se lze schovat, nebo ji nějakým způsobem přemoci a nemuset tak zemřít. U některých dětí se v tomto věku rozvíjí o tematiku smrti velký zájem, který může přerůst až ve fascinaci.

Dítě od 9 let – Ve středním školním věku již dítě získává racionální pohled na svět, má ustálenější názory a neorientuje se již na konkrétní situace a přítomnost. Do popředí se postupně dostávají vztahy s vrstevníky. Dítě vyžaduje od vrstevníků i dospělých řád, spravedlnost a férovost. (Vágnerová, 2012)

Dítě již chápe smrt jako nevratnou a uvědomuje si její univerzalitu. V podstatě již chápe pojem smrti tak, jako dospělý člověk. Toto uvědomění souvisí s dalším rozvojem kognitivních funkcí a schopností chápat rozdíly mezi realitou a fantazií, mezi úmrtím a odchodem či nepřítomností. Dítě je schopno si již uvědomit, že smrt je přirozeným koncem lidského života a týká se každé živé bytosti včetně jej samotného. Pokud dítěti v tomto věku zemře někdo blízký, může to v něm evokovat vyděšení z vlastní smrti a je potřeba jej ujistit, že něco takového se stát může, ale je to vysoce nepravděpodobné. (Kubíčková, 2001) Boková (2011) zdůrazňuje, že ke komplexnímu pochopení pojmu smrti nejvíce přispívá to, že má dítě již rozvinutější reálné myšlení.

Dospívající dítě – Z pohledu Vágnerové (2012) je v kognitivním vývoji dospívajícího dítěte nejdůležitější, že dosáhlo stádia tzv. formálních operací, není tedy již fixováno na konkrétní realitu a podněty, ale rozvíjí se u něj abstraktní smýšlení, uvažuje již systematicky a uvědomuje si více možností pohledů na věc. Často se u nich objevuje denní snění a úniky z reálného světa do fantazií. Dospívající hledá svoji novou identitu a jeho psychika bývá nestálá a labilní. Zcela nejvyšší význam zde dosahují sociální vrstevnické skupiny, které upřednostňuje před dospělými.

Dospívající chápe smrt zcela stejně jako dospělý, ale obtížněji se s ní vzhledem k bouřlivému období plnému emocí vyrovnává. Osobnost dospívajícího ještě není zcela vyvrálá a to se může projevit sníženou odolností vůči prožitému traumatu. Dospívající bývají velmi rizikovou skupinou, neboť vzhledem ke své citlivosti nemusí zármutek

zpracovat dobře a mohou u nich vzniknout patologické procesy v jejich psychickém vývoji. Po smrti blízké osoby se u dospívajících mohou objevit sebevražedné sklony, zhoršené navazování sociálních vazeb, závislostní problémy, záškoláctví a zhoršení školního prospěchu. Dospívající většinou hledá útěchu ve svém okolí od vrstevníků. Potřebuje také nalézt novou naději do budoucnosti a mnohdy se ustálit v nové sociální roli, kterou může v důsledku úmrtí získat. (Kubíčková, 2001)

2. 6 Jak hovořit s dětmi o smrti

Smrt patří k životu stejně tak přirozeně jako narození, jestliže tedy dítěti dokáže rodič vyprávět příběhy vztahující se k početí života, se stejnou vahou by měl přistupovat i k jeho skonání. Mnohý rodič dítě odbude odpovědí, že o takových věcech se nemluví. (Goldman, 2015)

Dítě se rovněž může začít vyptávat na nebe a na Boha, o kterém zaslechlo někde mimo rodinné zázemí a pro ateisticky založeného rodiče to může znamenat problém, protože sám neví, jak na takovou otázku dítěti odpovědět. Dítěti je pak nevhodnost jeho otázky opět naznačena a vzhledem k neuspokojené odpovědi se může stát, že takové otázky v budoucnu již nebude pokládat a bude je v sobě potlačovat jako něco nepatřičného, o čem nikdo nemluví. Pro mnohé dospělé jsou tyto otázky náročné z toho důvodu, že oni v sobě jakékoliv představy o smrti potlačili. Pokud se dítě zeptá na to, zda i ono samo jednou zemře, zda zemře jeho matka či další člen rodiny, není možné mu odpovídat vyhýbavě tím způsobem, že jemu se nikdy nic zlého nestane. Mnohem lepší variantou odpovědi je pravdivá informace o tom, že všichni, tedy i on i jeho matka, jednou zemřou, ale že uteče ještě mnoho času, než něco takového nastane. Hovory o umírání a smrti je vhodné s dětmi začít vést v době, kdy se o tuto tematiku začnou sami aktivně zajímat. Je dobré, když se na tyto hovory rodiče dopředu připraví a nejsou pak zaskočení, dítě nejistotu v jejich jednání vycítí. (Grün, Rogge, 2013)

Jestliže u rodiče přece jen panuje jistá obava z toho, co dítěti odpovědět, doporučuje se na otázku odpovědět opět otázkou. Jako příklad slouží na otázku: „Jak vlastně vypadá nebe?“ odpověď: „Jak myslíš ty, že nebe vypadá?“ Tato odpověď v dítěti rozvíjí jednak fantazii a dospělý si tak může vytvořit vlastní představu o tom, s jakým pojetím dítě do hovoru vstupuje, a jednak se díky tomu dítě cítí rovnocenné a vnímá, že

jeho otázku berou dospělí vážně a chtějí o ní diskutovat. Po takovém rozhovoru je vhodné dítěti říct, že kdyby si chtěl o něčem takovém ještě promluvit, může se na rodiče kdykoliv obrátit, čímž mu dá najevo svoji důvěru a oporu. Ačkoliv dítě mohou některé nově získané představy o smrti vyděsit, touží zároveň dozvědět se o ní více. (Goldman, 2015)

Ve studii z roku 2015 (Sochocka, Krajewska-Kułak, Guzowski) bylo zjištěno, že z 606 respondentů, kteří se skládali z rodičů dětí různého stáří, se 16 % z nich o umírání a smrti nikdy se svými dětmi nebavilo. Ostatní respondenti sice někdy s dětmi o smrti hovořili, ale pouze 50, 4 % z nich se cítilo být na rozhovory o smrti s dětmi připraveno. Polovina respondentů tedy nevěděla, jak o tomto tématu s dítětem mluvit. V jiné studii z roku 2013 (Renaud, Engarhos, Schleifer, Talwar) autoři uvádí, že z celkového počtu 97 rodičů, kteří hovořili se svými dětmi o smrti, z 85 % hovořili o příčině úmrtí, o nevratnosti smrti a dále o tom, co se po smrti s člověkem stane. Mezi dvě nejčastější vysvětlení rodičů patřily náboženské a biologické teorie o úmrtí. 95 % rodičů pak bylo se svým vysvětlením a rozhovorem o smrti alespoň trochu spokojených, ale pouze 48 % rodičů uvedlo naprostou spokojenost s rozhovorem. Více jak polovina rodičů by tedy v ideálním případě vedla rozhovor se svým dítětem lépe. Rodiče dětí byli následně dotazováni na to, zda se rozhovor na jejich dítěti nějak podepsal, přičemž v převážné většině v 97, 8 % uvedli, že jejich dítě nemělo žádné obtíže se spaním, nemělo strach ze smrti ani žádné jiné následky. Ve 32, 6 % případech rodiče zaznamenali pouze krátkodobou změnu nálady dítěte související bezprostředně s probíhajícím rozhovorem.

2. 7 Dítě v konfrontaci se smrtí

Nejčastěji se dítě poprvé ocitne v přímé konfrontaci se smrtí, pokud mu zemře jeho oblíbený domácí mazlíček. Ve studii z roku 2011 (Lancaster) z USA bylo zmapováno, že většina dětí ve věku do 15 let se setkala se smrtí domácího zvířete, ať už vlastního, nebo patřícího blízké osobě z příbuzenstva. Ke zvířatům většinou mívá velmi pevný vztah a tato ztráta jej hluboce zasahuje. Již k této první zkušenosti by měli rodiče přistupovat zodpovědně a měli by dítěti vysvětlit, že je přirozené cítit smutek. Je také vhodné udělat malý rituál ve formě pohřbu zvířete a po jeho uspořádání ihned nekupovat zvíře nové. Dítě by mělo zažít období, kdy se mu po zemřelém zvířeti stýská a vzpomíná na něj, jinak by si později mohlo myslet, že i zemřelý člověk se dá snadno nahradit novým. Rozhodně se nedoporučuje mrtvé zvíře nenápadně odstranit a nahradit jej novým, nebo dítěti lhát, že

zvíře uteklo. Tyto rané zkušenosti by se odvíjely na tom, že dítě by nepřijalo smrt jako přirozenou část životního cyklu. (Malá, 2007)

V případě, že rodina očekává smrt blízkého člověka, je velmi důležité, aby děti nebyly z procesu péče a příprav na loučení vynechány. Měli by být součástí rozhovorů a měli by s rodinou také sdílet obavy a úzkosti, které umírání přirozeně doprovázejí. Pokud by byly z tohoto procesu vyloučeny, mohly by nabýt pocitu, že jsou ve svém vlastním zármutku samy. Naopak sdílení v dětech vyvolává určité dozrávání a umožní jim spatřovat ve smrti přirozený průběh života. (Kübler-Ross, 2015)

Dítě bývá často již od mala konfrontováno se smrtí nepřímo prostřednictvím počítačových her, internetu, knižních, ale i filmových pohádek. Studie z roku 2018 hodnotila (Graham, Yuas, Roman) zpracování tématu smrti v animovaných filmech pro děti od společnosti Disney a Pixar, přičemž porovnávala 10 celovečerních pohádek natočených do roku 2003 a 10 pohádek od roku 2003 do roku 2016. Studie ukázala, že dříve natočené snímky častěji zatemňovaly stálost a nezvratnost smrti oproti novějším filmům, které již dokázaly lépe pomoci dítěti pochopit význam smrti. Ve filmech natočených do roku 2003 byla smrt některé z postav vyobrazována definitivně a nezvratně v 74 %, přičemž ve zbylých 26 % byla smrt reverzibilní a hrdina znovu ožil. Ve filmech natočených po roce 2003 pak byla smrt postavy nezvratná v 90 % a pouze v 10 % byla vyobrazena reverzibilně.

2. 7. 1 Úmrtí rodiče

Ztráta rodiče je ztrátou potýkající se s člověkem celý život. Pro dítě znamená bezprostředně po smrti období velkého zmatku. Struktura rodiny se mění nejen v závislosti na zastoupení rolí jejich jednotlivých členů, ale také po stránce finanční a materiální. Na děti je kladen velký nátlak v oblasti samostatnosti. Rodičovské povinnosti již nejsou rozmělněny na dva dospělé jedince, ale rázem ze dne na den spadají pouze na jednoho člena rodiny. (Boková, 2011) V americké studii z roku 2011 (Lancaster) bylo zjištěno, že se smrtí jednoho z rodičů se setkalo až 8 % dětí ve věku do 18 let a 25 % dětí mělo rodiče s různými formami rakoviny ve vážném zdravotním stavu.

Pokud zemře rodič, je rozdíl mezi vnímáním této skutečnosti malým či dospívajícím dítětem. V každém věku dítěte totiž rodič hraje rozdílnou roli a má nepatrně

jiné postavení. Ve všech případech se však jedná o jednu z nejvíc traumatických zážitků, které může dítě prožít, protože se jednak musí vyrovnat se ztrátou nejbližšího člena rodiny, ale také je pro něj složitější přijmout všechny praktické problémy, které se smrtí rodiče přicházejí. Matka i otec hrají v rodinné struktuře velmi důležitou a nezastupitelnou roli a při jejím ukončení je narušena struktura rodiny jako celku. Postrádání role matky nebo otce se stane předmětem hledání nového člena, který by prázdnu mezeru v narušené struktuře zaplnil. Tímto náhradním členem se buď později může stát jiný dospělý, například jiní přeživší příbuzní, nebo partner pozůstalého rodiče. Druhý z příkladů představuje pro dítě problém, neboť se nedokáže smířit s tím, že by jeho milovaného rodiče měla zastoupit cizí osoba. Dítě nového partnera srovnává se zemřelým rodičem a ve většině případů z tohoto srovnání vychází nový náhradní rodič jako horší varianta, z tohoto důvodu se dítě může zlobit na svého rodiče, že si našel nového partnera a může k němu začít pociťovat i nenávisť, což ještě více prohlubuje narušení rodinné struktury. Dospívající děti navíc často nabývají dojmu, že jsou to ony, kdo má zastat roli jednoho z rodičů, a přejímají na sebe povinnosti dospělých. Jedná se o povinnosti, které mnohdy přesahují jejich vnímání, jakými jsou například spravování rodinného rozpočtu, starost o mladší sourozence a řešení problémů, které v rodině nastanou. Na místo, aby se pozůstalé dítě zajímalo o záležitosti přiměřené jeho věku, stává se z něj malý dospělý. Pozůstalý rodič může dokonce od svého dítěte takové chování očekávat, i když třeba jen nevědomě. Příkladem může být pozůstalý otec, který bez manželky nezná chod domácnosti a neumí se postarat o děti ani zvládnout základní domácí práce a ve svém žalu a bezmocnosti očekává od dospívající dívky, že roli matky v plném rozsahu nahradí, aniž by jí tím chtěl vědomě ublížit. Takovéto předčasné dospívání dětí je však z hlediska jejich vývoje nebezpečné. (Matějček, Dytrych, 2002)

Pro ovdovělého rodiče může být dítě zdrojem útěchy k překonání smutku. Ve svém dítěti vidí budoucnost a naději, ačkoliv by jinak v tak těžké situaci mohli ztratit smysl života. Ve svém dítěti také vidí odraz svého zesnulého partnera, což může v některých chvílích přinášet radost, ale i smutek, protože mu zemřelého partnera dítě neustále připomíná. (Kubíčková, 2001)

Většina dětí si představuje, že jejich zemřelý rodič se nachází na speciálním místě, kterým může být například nebe. Představují si, že rodič s nimi stále komunikuje a je s nimi při důležitých životních situacích, mají o zemřelém sny. (Goldman, 2015)

Pozůstalé dítě si uvědomuje také stigmatizaci, která po smrti rodiče může přijít ze strany jeho vrstevníků, případně i dospělých z jeho okolí. Může se setkat s hanlivými poznámkami v dětském kolektivu, který jej v extrémním případě může označit například za sirotka. I přesto, že se dítě s takovým nálepkováním nemusí setkat, celé dětství se musí potýkat s tím, že jeho vrstevníci vypráví příběhy, v nichž jsou zahrnuti oba rodiče. Pocit, že dítě již některého nebo oba z rodičů nemá v něm tak neustále vyvolává smutek, zlost či dokonce nenávisť a závist vůči ostatním dětem. (Boková, 2011)

2. 7. 2 Úmrtí sourozence

Malé dítě, které ještě zcela nepochopilo pojem a nevratnost smrti, nepochopí, kde je jeho sourozenec a proč si s ním už nechce hrát. Starší dítě potom kromě sourozence ztratí také blízkého přítele, kterému byl zvyklý se svěřovat se svými tajnostmi, dokonce je pro dítě těžké ztratit i svého rivala a soupeře, se kterým byl zvyklý porovnávat svoji sílu a moc. Smrt sourozence znamená také ztrátu člena nejbližší rodiny a dochází opět k narušení její struktury. Dítě se najednou například stává jedináčkem a tato role je pro něj nová a mění se celkové sebezpojetí dítěte v rodině. (Kubičková, 2001)

Po smrti sourozence přichází mnohdy pocity viny, které v dítěti přetrvávají, pokud mezi sourozenci byla za života rivalita, před smrtí se pohádali, nebo měli klasické sourozenecké rozepře. Častým problémem při úmrtí sourozence je žal a truchlení rodičů, kteří se mohou uzavřít do sebe a myslet jen na zemřelé dítě, přičemž přeživší sourozenec je na nějakou dobu opomíjen a přehlížen. Dospělí mohou nabýt dojmu, že dítě se se smrtí sourozence vyrovná rychleji než oni sami a přehlíží tak jeho pocity a zármutek, což ovlivňuje celkový proces truchlení u dítěte a může rozvíjet pozdější negativní důsledky v psychice. Dalším negativním důsledkem po smrti sourozence může být to, že rodiče začnou zemřelé dítě idealizovat a dávat je přeživšímu dítěti za vzor. Toto dítě chápe tak, že není dostatečně dobré a začne pociťovat vůči zemřelému sourozenci závist, někdy dokonce zlost a odpor. Stejně tak v situaci, kdy rodiče začnou na své dítě klást nepřiměřené nároky, jakoby měl nahradit všechny vlastnosti i za zemřelé dítě. Velkým problémem je rovněž přílišný strach o přeživší dítě, které vyústí v nadměrnou péči a izolaci od všeho nebezpečného z okolního světa. Takový rodič se na své dítě upne a stává se pro něj jediným smyslem života jeho ochrana. (Boková, 2011)

Nejen narušení rodinné struktury, ale také vrstevníci mohou dítě, kterému zemřel bratr či sestra sekundárně traumatizovat. Děti stejně jako dospělí nevědí, jak k pozůstalým dětem přistupovat a vyhýbají se jim, jak jen to jde. To dítě velmi vnímá a připadá si stigmatizováno a samo pak neví, jak ve skupině vrstevníků reagovat. Cítí, že téma smrti není vítáno a proto o něm nemluví. Problémem bývá, že ani v rodině často není místo pro rozmluvy o zemřelém dítěti, protože na to nejsou ostatní členové připraveni a není trendem ukazovat před ostatními negativní emoce. (Kubíčková, 2001)

2. 7. 3 Úmrtí prarodiče

Smrt prarodičů bývá mnohdy prvním setkáním dítěte se smrtí člověka. Průběh truchlení pozůstalých vnoučat je závislý na tom, jak pevné vazby měli prarodiče s dětmi za svého života, ale pokud byl vztah mezi vnoučaty a prarodiči kladný a blízký, prožívají děti jejich smrt velmi intenzivně, mnohdy nad chápání svých dospělých rodičů, kteří smrt starých rodičů považují za přirozenou součást života a jsou s ní smířeni. Pro některé zejména dospívající děti může smrt prarodiče znamenat truchlení jen bezprostředně po pohřbu a nadále poté fungují jako předtím, aniž by je smrt výrazněji zasáhla. Některé děti soucítí se svými vlastními rodiči, kteří prožívají ztrátu intenzivněji a drží smutek s nimi, i přesto, že je samotné ztráta až tak moc nezasáhla. Mohou se také cítit vůči svým rodičům provinile, když nepocítí stejný smutek jako oni. (Kubíčková, 2001)

2. 8 Truchlení

Truchlení je složitým komplexním procesem zasahujícím několik složek včetně emocí, myšlení, chování, vztahových rovin, tělesného i mentálního sebepojetí. (Boková, 2011)

Je normální reakcí, že při definitivní ztrátě blízkého člověka cítí pozůstalí velmi hluboký žal, beznaděj, zoufalost a opuštění. Truchlení není pouze prožívání smutku, jedná se o proces, který je z hlediska psychologie vysvětlen jako stav, při kterém se truchlící oprostí od citů vztahujících se k člověku, kterého ztratil a je schopen přenést svou lásku na živé lidi. Je to také vnitřní souboj, při kterém truchlící pocítuje vinu, že mohl pro zemřelého v životě udělat více, který se prolíná se zlostí a pocity hněvu proto, že

člověk zůstal na všechno sám. Jedná se o proces, při kterém dochází k vnitřnímu zpracování extrémní životní ztráty a je zcela přirozený. Truchlení probíhá obvykle v několika fázích, přičemž začíná v okamžiku, kdy se pozůstalí dozvědí o úmrtí blízkého člověka a má různě dlouhé trvání. Truchlení je procesem velmi individuálním, avšak lze v něm spatřovat určité podobnosti, dle kterých je členěn do fází. Procesem truchlení prochází všichni pozůstalí včetně dětí. (Kubíčková, 2001)

2. 8. 1 Úloha truchlení u dětí

Při procesu truchlení by mělo u pozůstalého dítěte dojít k tomu, že se odpoutá od zemřelého člověka, začne se nově utvořenému prostředí, ve kterém dál žije bez něj, přizpůsobovat a že začne navazovat nové vztahy. Prvním úkolem, který stojí před truchlícím dítětem je přijmout samotný fakt, že někdo zemřel. Musí pochopit adekvátně vzhledem ke svému věku, že zemřelý již nevstane a neobživne, nikdy se nevrátí. Po pochopení tohoto faktu je důležitým aspektem truchlení, aby dítě prožilo smutek a všechny emoce, které s ním souvisí. Všechny emoce včetně hněvu, úzkosti a dalších by neměly být nikdy potlačovány a měl by se jim nechat přirozený průběh. Dospělí bývají pro dítě častým vzorem v projevoování emocí a dítě vypozeruje, jak jeho blízký pozůstalý dospělý truchlí a může přijmout stejné vzorce chování. Odpoutání se od zemřelého člověka a přizpůsobení se prostředí života bez něj je závislé na tom, jakou roli hrál zemřelý v životě dítěte. (Boková, 2011)

2. 8. 2 Determinanty truchlení

Existují určité faktory, které proces truchlení ovlivňují. Jedná se zejména o to, jaký měl pozůstalý vztah k zemřelému. Zda se jedná o velmi blízký vztah rodič – dítě, partnerský, sourozenecký, či přátelský vztah. Dále se zármutek odvíjí různě v závislosti na věku zemřelého, kdy je podstatné, zda zemřelo dítě, dospělý, nebo starý člověk. Okolnosti úmrtí rovněž ovlivňují intenzitu truchlení, rozdílně je prožívána smrt očekávaná a náhlá nečekaná smrt, dále je rozdíl mezi přirozeným a tragickým úmrtím, specifíkem je sebevražda, která vyvolává v pozůstalých velké pocity viny. Z hlediska truchlícího se pak jedná o determinanty vztahující se k jeho osobě, zejména věk pozůstalého rozlišující

truchlení dítěte, dospívajícího, dospělého, osobnostní faktory určující emoční vyzrálost jedince a v neposlední řadě předchozí zážitky se smrtí. (Kubíčková, 2001)

Baštecká (2013) uvádí, že mezi faktory, které znesnadňují pozůstalým vyrovnat se se ztrátou blízkého jedince, patří náhlé a nepředvídatelné úmrtí, násilná úmrtí, úmrtí, jehož vlivem došlo k zohavení těla zemřelého, situace, ve kterých šlo smrti předejít a také situace, ve kterých se přeživší jedinec setkal smrti tváří tvář.

„Bolest po smrti blízkého slábne díky času a možnosti v něm být sám i druhými, prožitkově zemřít s milovaným, a moci se tvářit, jako by se nic nestalo, vyprávět i mlčet, zůstat se zesnulým, a plánovat s živými, prožívat úlevu chvilkového zapomnění i radost ze vzpomínání.“ (Baštecká, 2013, str. 54)

2. 8. 3 Fáze truchlení

Bezprostřední pocity a projevy po ztrátě milované osoby jsou velmi individuální a také pestré. To, co jeden člověk považuje za normální a přiměřené, může pro jiného působit jako zcela nepřijatelné. Krátce po ztrátě se však vnitru většiny lidí odehrává souboj se směsicí pocitů smutku, hněvu, lítosti a strachu. Po smrti nastává fáze ohlušení, kdy pozůstalý není příliš schopen přijmout fakt toho, co se stalo. Po přibližně 3 – 5 dnech se koná pohřeb, který bývá většinou důležitým mezníkem, neboť pozůstalý přijímá realitu a akceptuje ztrátu, poté začíná období truchlení, pro které jsou typické určité fáze. Není však striktně dáno, že každý člověk prožívá všechny tyto fáze, či je prožívá v přesně určeném pořadí, jak již bylo uvedeno, období truchlení je vysoce individuální záležitostí. Po pohřbu se člověk musí naučit hledat svoji novou identitu a naučit se žít novým životem. Někomu postačí, když si může popovídat se svými blízkými a přáteli a někdo je raději sám. Jiný člověk se však ze svého zármutku není schopen vlastními silami dostat a proto potřebuje odbornou pomoc. Celkový proces truchlení trvá přirozeně asi jeden rok a je zakončen nalezením zmíněné nové identity vlastního já. Po období pohřbu většinou pozůstalý projevuje svůj smutek otevřeně pláčem a smutkem a není také schopen běžných činností jak doma, tak v práci, k tomuto stavu jedince by mělo okolí přistupovat zvýšenou tolerancí a mělo by být náležitě informováno. Zpravidla je tato fáze dlouhá asi šest až osm týdnů, přičemž poté se u truchlícího člověka znovu objevuje dostatek fyzických sil a je obvykle schopen zvládat běžné činnosti. Jak již bylo zmíněno přibližně po roce je schopen se

člověk podívat na úmrtí blízké osoby jinýma očima a je schopen žít nový život. (Haškovcová, 2007)

Základním předpokladem toho, že dítě zvládne tímto složitým procesem projít bez újmy je nepotlačovat pocity přicházející se smutkem, dát jim přirozený průběh a mít možnost je s někým sdílet. V procesu truchlení obdobně jako při umírání se rozlišují fáze, kterými pozůstalý člověk prochází. Boková (2011) rozlišuje tři stadia, která mohou probíhat nezávisle na sobě a mohou se různě prolínat. Jedná se o stadium chaosu, stadium vyjadřování pocitů a konečné stadium pochopení. V první fázi truchlení (chaosu) se jedná o obdobné prožívání jako v první fázi umírání (šoku), zejména se na dítěti projevuje otupění, zautomatizování činností, které je jsou prováděny bezmyšlenkovitě, některé děti mohou být nezvykle rozjařené. U dospívajících dochází mnohdy k uzavření se do sebe a nechuti komunikovat se svým okolím. Mnohdy mohou své pocity popírat a nechtějí se o svém zármutku s nikým bavit. Pokud toto období trvá kratší dobu, většinou do doby pohřbu nebo pár týdnů po něm, je považováno za normální truchlení. Jestliže však stadium popírání pocitů a izolace přetrvává déle, je potřeba pro dítě vyhledat odbornou pomoc. Po prvotním stádiu u dítěte otupění vyprchává a začínají se objevovat pocity ve vysoké intenzitě, jedná se o stavy, kdy pociťuje osamělost, smutek, ale i provinilost a hněv. Stadium trvá mnohdy i měsíce a jako přelomové bývá udáváno uplynutí období jednoho roku od úmrtí. V poslední fázi dochází k pochopení a změně myšlení a postojů k zemřelému. Pozůstalé dítě začíná chápat, že dokáže mít rádo i jiné lidi, než jen zemřelého, na kterého mohl v předchozích fázích upnout veškeré svoje myšlenky. Truchlení nemá být způsobem, jak na zemřelého zapomenout a opustit myšlenky na něj, má být cestou, jak na něj vzpomínat, ale přitom si zorganizovat a zachovat nový život s ohledem na jeho nepřítomnost.

Grün a Rogge (2013) rozlišují u dítěte celkem čtyři fáze truchlení, kterými jsou:

Odmítnutí – Dítě odmítá skutečnost, že ještě někdo zemřel, což se může projevovat řadou obranných mechanismů. Mezi ně patří zvýšená aktivita dítěte, nepřiměřená veselost a spousta nových tvůrčích nápadů, které odvrací od vzpomínek na úmrtí. Některé děti se mohou podvědomě bránit tak, že se vyžívají ve hrách s krutým scénářem, ve kterém například trápí zvířata.

Idealizace – Dítě může toužit po tom téměř splynout se zemřelým. Vystupovat jako on, nosit jeho oblečení a shromažďovat všechny předměty, které mu patřili. Rovněž se

vzhledně v sociální i pracovní roli zemřelého a chce být v dospělosti stejný jako on. Vše, co jakkoliv souvisí se zemřelým, vyvolává v dítěti jen pozitivní myšlenky. Pokud k idealizaci dojde u velmi malého dítěte, které ještě nemá vytvořenou svoji vlastní identitu, může se stát, že nastane potlačení jejich vlastního já.

Znehodnocování zemřelého – velmi často se střídá nebo opakovaně prolíná s předchozí fází. Je pravým opakem idealizace a dítě se naopak na zemřelého zlobí, že jej opustil a dává mu za vinu všechno zlé, co se mu v životě přihodí.

Vyrovnaní se se ztrátou – v této fázi se dítě opět přikloní na stranu zemřelého, ale pohlíží na něj již komplexně a více realisticky. Ačkoliv bolest a smutek již nemohou úplně vymizet, naučí se dítě, jak i se ztrátou prožít plnohodnotný život.

Každá z fází trvá u jednotlivého dítěte rozdílně dlouho a někdy se může dospělým zdát, že dítě setrvává v jednom stadiu delší dobu, než je nezbytné a mohou se snažit do procesu truchlení zasáhnout. Jakýkoliv zásah z vnější ale v dítěti vzbuzuje ještě větší strach a nejistotu a je proto lepší nechat dítě prožívat smutek v jeho vlastním tempu. (Grün, Rogge, 2013)

Studie z roku 2017 (Brooten, Youngblut) se zúčastnilo 31 dětí, kterým zemřel sourozenec, přičemž průměrný věk respondentů činil 8,4 let. Studie měla za cíl zmapovat pocity dětí bezprostředně po úmrtí a dále po 7 a opětovně 13 měsících po tragické události. Pomocí rozhovorů a následné obsahové analýzy bylo zjištěno, že bezprostředně po úmrtí sourozence většinu dětí doprovázely pocity strachu z vlastní smrti nebo smrti rodičů, které se postupně snižovaly, a po 13 měsících již převážná většina dětí neměla žádné obavy.

Ve studii z roku 2017 (Boelen, Spuij, Reijntjes) pak bylo zkoumáno 332 dětí ve věku 8 – 18 let, kterým zemřel převážně jeden z rodičů, přičemž studie se zaměřovala také na délku truchlení a analýzou bylo zjištěno, že ve 38, 6 % probíhal proces truchlení dítěte standardně dlouhou dobu s klasickými projevy, ve 35, 2 % proces truchlení trval o trochu déle, než bylo považováno za obvyklou dobu, ale stále byl ukončen bez dalších následků pro dítě, zatímco ve 26, 2 % byl proces truchlení prolongovaný a trval nadstandardně dlouhou dobu, nebo probíhal v kombinaci prvky posttraumatické stresové poruchy.

2. 8. 4 Projevy truchlení dítěte

Pro důsledné pochopení procesu truchlení a schopnosti vcítění se do pozůstalých je zapotřebí znát klasické symptomy normálního, tedy nepatologického, truchlení. Tyto symptomy lze rozdělit do tří skupin, kterými jsou projevy truchlení na emocionální úrovni, projevy truchlení na fyzické úrovni a projevy truchlení na úrovni chování a myšlení. Většina symptomů se vztahuje jak na dospělé populaci, tak na dítě. Rozlišujeme pouze jejich intenzitu a nepatrné rozdíly v jejich výskytu. Každý jedinec prožívá truchlení velice individuálně a nemusí se tak u něj všechny symptomy objevit. (Kubíčková, 2001)

Do **emocionální oblasti** pak Kubíčková (2001) zařazuje žal a smutek. Se smutkem pak souvisí sklíčenost a vymizení radosti ze života. Pozůstalý bývá stažený do sebe a chybí mu chuť užívat si maličkosti, které prožíval dříve se zapálením, nic jej netěší a není zainteresován o svoje okolí, kamarády, práci ani koníčky. Tento stav může přerůst až v patologickou duševní poruchu a u pozůstalých se může rozvinout deprese. Dalším ze skupiny emocionálních příznaků bývá šok, který se u pozůstalých většinou objevuje pouze bezprostředně po zjištění smrti blízkého člověka a přetrvává maximálně pár dní. Člověk se pak může cítit jako omámený, mimo realitu a dělat nesmyslné věci. V akutní fázi zármutku rovněž pociťuje pozůstalý člověk bezmoc a beznaděj, při kterém se cítí jako by již nikdy nic nemělo smysl a on už se nikdy nemohl začlenit zpět do života. Strach a úzkost jsou příznaky, které mohou nabývat různé intenzity, od prožívání nejistoty až po silné panické ataky. Tyto pocity pramení z obav, že pozůstalý na všechno zůstane sám a že bez blízké osoby již nemůže dál žít. Strach u dětí může být evokován myšlenkami na vlastní smrtelnost či možnost úmrtí další blízké osoby. Mezi další negativní symptomy patří hněv. Zloba směřuje k ostatním lidem, které pozůstalý obviňuje. Může být rozzlobený na zemřelého, protože zemřel a nechal jej tady samotného, nebo na lékaře, že neudělali pro jeho záchranu všechno, na další lidi, kteří smrt zavinili, dítě často viní sebe samo za zavinění něčí smrti.

Malá (2007) doplňuje, že počáteční otupělost dítěte může v dospělých někdy vyvolat pocit, že dítě je vůči smrti lhostejné a vypadá, jako by se jej smrt ani nedotkla. Šok představuje jakési odpoutání se od vlastního těla a znemožňuje prožít naplno dítěti smutek, je možné jej vnímat rovněž jako ochranu dítěte, pomyslnou bublinu, kterou pozvolna začne realita pronikat. Dále uvádí další příznak na emocionální úrovni, kterým je úleva. Dítě může pociťovat úlevu zejména, pokud zemřel člen rodiny, který trpěl dlouhou nevléčitelnou

chorobou, a dítě o jeho stavu bylo dobře informováno. Někdy však může být příčinou úlevy dítěte fakt, že již nebude od zemřelého člena rodiny dostávat žádné zákazy a tresty. Většinou z tohoto přesvědčení ale později pramení pocity viny. Co se týká pocitů viny, dítě může pokládat samo sobě otázky „Proč jsem raději nezemřel já?“ a cítit se tak na vině. Dále se může cítit provinilé za to, že se před smrtí se členem rodiny pohádal nebo se k němu nechoval hezky.

Malé dítě pak může být provinilé kvůli svému magickému myšlení, díky kterému se domnívá, že smrt způsobilo tak, že si ji přálo. Někdy má také strach, že smrt mohlo způsobit ono samo tak, že nemělo zemřelého příliš rádo, nebo moc zlobilo, provedlo něco špatného, a proto od něj musel zemřelý odejít. (Goldman, 2015)

Při výzkumech, které prováděl Bowlby (2013), zjistil, že i dítě v batolecím věku, tedy jeden až tři roky staré, při odloučení se od matky či jiné nejbližší osoby nejprve vyvíjí velký odpor a hostilitu vůči cizím osobám. Po několika týdnech se odpor dítěte změnil v zoufalství a dítě se stáhlo do izolace a bylo apatické a netečné vůči svému okolí. Po nějaké době dítě většinou začalo nové vztahy s jinými lidmi navazovat. Pokud se v okolí dítěte objeví osoba, která je mu blízkou a láskyplnou náhradou matky, dítě se na tuto osobu upne a může s ní dál navázat pevný a zdravý vztah totožný s mateřským. Jestliže se taková osoba v jeho okolí neocitne a jedinci v blízkosti dítěte se často střídají, dítě v pozdějším věku navazuje povrchní a pomíjivé vztahy a je zaměřeno spíše samo na sebe.

Na **tělesné úrovni** se můžeme setkat také s mnoha příznaky, které bývají pro truchlící dospělé i děti společné. Jedná se například o únavu a ztrátu energie, kdy pozůstalý nemá dost sil na běžné každodenní činnosti a vše jej vyčerpává. Častými tělesnými příznaky bývá svíravý pocit u srdce či na hrudníku a pocit sevřeného hrdla spojený s dušností. Pozůstalý trpí také svalovým třesem končetin i chvěním celého těla zevnitř. K příznakům se připojuje také nespavost, která provází až dvě třetiny pozůstalých a dostavuje se i přes velmi silnou únavu. Neobvyklé není také nechutenství, které může vyústit v mnohem závažnější poruchu příjmu potravy. K této jsou náchylné především dopívající děti. Pozůstalý v prvotních fázích truchlení na jídlo ani nepomyslí a nepovažují jej za nezbytné, při pokusech o konzumaci potravy dokonce pociťují velké nechutenství, které je někdy doprovázeno zvracením. Opakem nechutenství bývá skupina lidí, kteří jídlem začnou řešit svoje problémy a přejídají se především potravinami s vysokým

obsahem cukru, ve kterém hledají krátkodobou útěchu. Truchlení doprovází také snížená obranyschopnost organismu, která se projevuje zvýšenou náchylností zejména k infekčním onemocněním. U malých dětí často vlivem stresu dochází k rozvoji ekzémů a dýchacích onemocnění ve formě astmatu. (Kubičková, 2001)

V **úrovni myšlení a chování** se může objevovat zmatenost a dezorientace, kdy se pozůstalý nemůže zorientovat ve svém životě, ztrácí řád a vše mu najednou připadá chaotické a roztříštěné. Paměť a pozornost bývají ztrátou osoby zasaženy nejvíce. V hlavě pozůstalého rovněž může vzniknout představa o přítomnosti zemřelého, která se projevuje zrakovými, sluchovými, ale i sluchovými halucinacemi. Pokud se takový jev děje v akutní fázi truchlení, dá se považovat za normální, jestliže však tento stav přetrvává a pozůstalý trpí bludy, povídá si nadále se zemřelým a dělá pro něj rituály, jako by byl stále naživu, stává se přirozená reakce patologickou. Dalším typickým rysem je vyhledávání míst a předmětů, které má pozůstalý spojené se zemřelou osobou. Na zesnulé pak často myslí pozůstalí i nevědomky a to ve snu, přičemž se může jednat o příjemné sny, spjaté s hezkými společnými prožitky, ale i noční můry připomínající například smrt osoby. Nejtypičtějším příznakem v chování pozůstalých je pak pláč, ten provází smutek téměř všech pozůstalých v několika vlnách a je prostředkem ke zmírnění emocionálního trápení. Děti často zesnulou osobu také volají a to jak vnitřně, tak hlasitě, se snahou získat ji zpátky do svého života. Patologickým a rizikovým chováním jsou únikové reakce ve formě užívání návykových látek včetně alkoholu, či sklon k hazardním hrám. U dětí se může jednat o útky z domova, zhoršení prospěchu ve škole a v krajní mezi až sebepoškozující a sebevražedné chování. (Kubičková, 2001)

Dítě může někdy po traumatickém zážitku opakovaně používat ve hře téma, které v něm vyvolalo negativní emoce a přehrávat si situace, které smutnou událost připomínají. Kromě hry se může téma smrti objevovat i v dětské kresbě a vyprávění smyšlených příběhů. Tyto činnosti dítě provádí zpravidla bezprostředně po smrti blízkého člověka, ale v některých případech se mohou objevit až s několikaměsíční prodlevou. (Sorensen, 2012)

Malá (2007) uvádí jako typický příznak dětského truchlení regresi vyskytující se zejména u menších dětí, které se kvůli traumatické události vracejí ve svém vývojovém období zpět. Může se projevovat tím, že se dítě, které již mělo zvládnuté vyprazdňování, začne pomočovat nebo špinit oblečení stolicí. Může také vyžadovat být v noci s někým dospělým a mít neustále rozsvícené světlo a podobně. Dalším typickým znakem podle ní je

idealizace zemřelého, kdy dítě má tendenci vidět zemřelého skrze růžové brýle. V paměti si uchovává pouze jeho dobré vlastnosti a ty špatné vytěsňuje pryč. Při jakékoliv negativní zmínce o jeho rodiči se v něm probouzí vlna vzteku. Je však potřeba v dítěti podněcovat, aby na zemřelého rodiče pohlíželo reálně a vyváženě.

Zemře-li dítěti jeden z rodičů, odmítá se vzdalovat od přeživší matky či otce, neustále je pronásleduje a za každé situace se chce držet v jejich bezprostřední blízkosti. Může dokonce odmítat chodit do školy nebo mezi kamarády. K nespavosti u dětí se může připojovat i noční pomočování a špatné sny související s traumatickou událostí. Velmi častým příznakem bývají u dětí stížnosti na různé somatologické obtíže, jako jsou bolesti břicha, hlavy a nevolnost, které nejsou založeny na reálném tělesném onemocnění dítěte. Pozůstalé dítě se někdy může snažit ztotožňovat se zesnulou osobou a může až v přehnané míře napodobovat její vzhled, mluvu nebo její návyky. (Sorensen, 2012)

Podle Malé (2007) se během denního režimu objevují určitá prázdná místa, která na děti působí hůře. Jedná se například o večerní hodiny, kdy si společně se zemřelou osobou dítě četlo v posteli před spaním pohádky. Starší dítě si potom uvědomuje i to, jak se ztráta projeví v budoucnosti a prožívá smutek při představě, že jeho blízká osoba s ním nebude, až půjde do tanečních, až se ožení, nebo až bude mít potomky.

Dítě, které přijde o rodiče, se v pozdějším věku stává více náchylné k psychiatrickým poruchám, než dítě žijící v úplné rodinné struktuře. Roste riziko, že dospělý, který prožil v dětství ztrátu, bude ve větším procentu mluvit o spáchání sebevraždy. Rovněž se stává náchylnějším k přílišné citové upjatosti na jiné osobě, přičemž ve svých sociálních vztazích může projevovat vysoký stupeň úzkostlivosti. Zvýšená pravděpodobnost je také v rozvinutí depresivního stavu jedince zasaženého v dětství smrtí blízké osoby. (Bowlby, 2013)

2. 8. 5 Vhodná pomoc při truchlení

Hlavní a nejdůležitější pomoc pozůstalým dětem by měla vycházet z neformální podpory především ze strany rodiny a přátel ze strany vrstevníků. Tento systém podpory však mnohdy selhává z důvodu nevědomosti, jak k poškozeným dětem přistupovat, z důvodu vyhýbání se nepříjemnému tématu, na které jsou děti příliš malé. Stále častěji jsou k pomoci truchlícím dětem vyhledáváni odborníci. Pro některé pozůstalé dospělé i

děti může být snazší mluvit o svém smutku s člověkem, který se nachází mimo systém jeho rodiny a přátel. Do formální pomoci potom řadíme poradenství pro pozůstalé, lékařskou či psychologickou odbornou pomoc nebo církevní pomoc. Nedílnou součástí je také prvotní akutní pomoc ze strany pomáhajících profesí, se kterými se pozůstalí mnohdy mohou dostat do kontaktu bezprostředně po smrti jejich blízkých. K formální pomoci můžeme rovněž zařadit laickou pomoc ze strany dobrovolníků, kteří bývají zpravidla členy některého z profesionálních týmů. K takovým dobrovolníkům pro představu patří členové skupiny krizové intervence Policie České republiky, kteří jsou pod vedením odborníků – psychologů proškoleni k poskytování pomoci pozůstalým a obětem tragických úmrtí. (Kubíčková, 2001)

Nejpodstatnějším ze všeho je držet jako rodina pohromadě a trávit společně volný čas. Je vhodné si například společně pustit hudbu, podívat se s dítětem na pohádku, malovat si a v poslední řadě si s ním povídat a to i o umírání, pokud na toto téma samo zvolí řeč. Dalším doporučením je vždy dítě informovat pravdivě a poctivě o událostech, které se kolem něho dějí. Snažit se vzhledem k věku co nejméně situaci zkreslovat a říkat mu pravdu. Čím více bude dítě o smrti blízkého člověka informováno, tím méně bude zmatené a nebude si v hlavě muset vytvářet fantazie a obavy. Při projevování dětských emocí a pocitů, které ne vždy odpovídají těm dospělým, vyjádřit dítěti podporu a projevit vůči všem jeho reakcím pochopení. (Goldman, 2015)

Je také důležité nezakazovat dítěti aktivity, které dělal před smrtí rodiče a mylně si myslet, že by naopak mělo být zavřené doma a mělo by truchlit tak, jako ostatní členové rodiny. Pokud se chce dítě zapojit do procesu péče o umírajícího člena rodiny, nebo se chce následně podílet na zařizování pohřbu, mělo by mu to být umožněno. Dítěti by však s přihlédnutím k věku mělo být vysvětleno, z jakého důvodu se pohřeb koná a co se na něj bude dít, aby jej nečekaný sled událostí nevyvedl z míry. S možností vyprávění si o zemřelém člověku s jiným dospělým nebo sourozencem se u dítěte dostavuje dočasná úleva a vyprávění dítěte by se tedy nemělo účelně směřovat jiným směrem. Je nezbytné u dítěte pohlídat, aby byl zachován standardní denní režim při příjmu potravy a tekutin, aby bylo dítě čistě oblečeno a nestrádalo v této oblasti. Také dostatek pohybu je u dítěte důležitým faktorem pomáhajícím zpracovat jeho emoce. Při zachování standardního režimu je nutné rovněž dítěti neustále připomínat a ujišťovat jej, že je milováno a že i přes tragickou událost se o něj jeho okolí vždy postará a není na nic samo. Dítě má potřebu od dospělých slyšet, že situace, která nastala, je sice moc těžká, ale jednoho dne ji zvládne

překonat a dospělí mu v tomto procesu pomohou. Je vhodné, aby dítě procesem truchlení vedla stále tatáž osoba, nebo několik nejbližších osob, ke kterým má již dítě navázanou důvěru a nebojí se před nimi projevit. (Boková, 2011)

Pešová (2006) uvádí, že jestliže se dítě za dospělým dostaví a chce se mu svěřit se svým trápením, je nezbytně nutné, aby mu dospělý začal naslouchat ideálně ihned a zanechal veškerých ostatních činností. Pokud však dospělý nemůže dítě vyslechnout hned, vysvětlí mu, z jakého důvodu to není možné a jakmile mu to okolnosti dovolí, měl by sám vyhledat dítě a zeptat se ho, o čem si chtěl povídat. Aby dítě neztratilo důvěru, je potřeba vyčlenit si na rozhovor s ním dostatečně dlouhý čas, aby se nestalo, že v půlce vyprávění bude muset být odsunuto stranou pro jinou aktivitu. Důvěrný rozhovor rovněž ovlivňuje prostředí, ve kterém je veden, proto je vhodné být s dítětem na nerušeném klidném místě, ve kterém se dítě cítí bezpečně a které je mu dobře známo.

Pokud se dítěti dostane vhodného přístupu ze strany dospělých, po nějaké době se se svým zármutkem vypořádá. Toto vypořádání se bývá nazýváno jako „coping“ a často se díky němu z dítěte při správném zpracování stává odolnější osobnost. Dítě přetvoří svoji osobnost k novému obrazu a naučí se dál žít bez zemřelého jedince. Obnoví svůj zájem o okolní svět a staré aktivity, začne znovu plánovat budoucnost, je schopné začít o smrti mluvit bez obav. Tyto známky značí období konce utrpení. (Malá, 2007) Ve studii prováděné v roce 2010 (Patterson, Ranganathan) s dospívajícími lidmi, kteří ztratili blízkou osobu, bylo zjištěno, že při svém truchlení neměli naplněny některé z potřeb, mezi nimiž se nejčastěji jako neupokojené vyskytovaly podpora a porozumění z okolí, rozhovor s lidmi, kteří prožili obdobnou zkušenost a ponechání dostatečného času a prostoru na smutek a truchlení. Úplně nejčastější neuspokojenou potřebou byla právě podpora a porozumění od okolí, kterou měla neuspokojenou více než polovina adolescentů.

Pokud je podpora ze strany dospělých nemyslitelná, například z důvodu, že se sami nemohou ze svého trápení vyprostit, je vhodné vyhledat krizovou terapii, která pak nabízí propojení pomoci jak dětem, tak jejich rodičům. Ke krizové terapii je sice vhodné přistoupit co nejdříve po prožitém traumatu, avšak především je nutné mít jistotu, že dítě je dostatečně zajištěno po sociální stránce a že jej bude moci dospělá osoba na terapii doprovázet od začátku až do konce. Přerušování terapie před jejím řádným ukončením totiž v dítěti vyvolává další neuchopitelné odloučení s nově poznanou důvěrnou osobou. Krizová terapie slouží pro vyrovnání se člověka s nějakou osobní tragickou událostí nebo

katastrofou, kterou prožil. Velmi často dětem složí právě k tomu, aby se vyrovnali se smrtí člena rodiny nebo jinou ztrátou, jako je například rozvod a odchod jednoho z rodičů. Během terapie je do péče psychologa zahrnuto nejen dítě, ale také pozůstalý rodič. Tím, že dítě vidí, že se postupně ulevuje i jeho rodiči, opadá z něj odpovědnost, kterou za pozůstalého rodiče nese, a může se pak naplno věnovat svým vlastním problémům. (Cleveová, 2004) Studie z roku 2017 (Bergman, Axberg, Hanson) potvrzuje pozitivní vliv rodičovské krizové intervence na truchlení dítěte. Bylo prokázáno, že děti rodičů, kteří se sami přímo zúčastnili krizové terapie, vykazovaly v menší míře duševní poruchy a posttraumatickou stresovou reakci či prodloužené období truchlení, než děti, jejichž rodiče se sami krizové terapie neúčastnili.

V jiné studii z roku 2014 (Cox) bylo zjištěno, že ačkoliv se na první pohled zdá využití humoru v procesu truchlení nemyslitelné, přinášela jeho aplikace v krizové terapii pozitivní výsledky při komplikovaném truchlení dětí. Děti, u kterých jejich terapeuti využili při intervenci vhodně a citlivě humorné prvky, například ve formě příběhů s lehkými prvky vtipu, nebo humorně sehranými inscenačními scénami, se se ztrátou blízké osoby vyrovnaly rychleji, než jejich vrstevníci, u kterých humorné prvky využity nebyly. I přes toto zjištění však ze studie vyplývá, že většina zkoumaných odborníků smích a humor do své terapie nezapojovala.

Další vhodnou formou pomoci jsou různé anonymní telefonické linky. Jednou z nich je například Rodičovská linka sloužící jako telefonická pomoc rodičům a jiným příbuzným, pedagogům v mateřských, základních i středních školách a nabízí krizovou intervenci i další poradenství v oblasti zátěžových situací u dětí a mladistvých. (Boková, 2011)

V České republice je také čím dál více uplatňováno již zmíněné poradenství pro pozůstalé. Toto poradenství je zaměřeno na pozůstalé jedince, jejichž truchlení není zpravidla nijak komplikováno. Nejedná se pouze o poradenství, ale rovněž doprovázení pozůstalých. To znamená, že truchlící může jednat dostat rady ohledně praktických záležitostí souvisejících například s pohřbem a jinými formálními náležitostmi, ale rovněž je mu poskytnuta psychická podpora se snahou zajistit kvalitní a plnohodnotný život po ztrátě milovaného jedince a pomoci mu ventilovat svoje emoce. (Špatenková, 2013) Poradenství pro pozůstalé je realizováno například prostřednictvím spolku Asociace poradců pro pozůstalé, který sdružuje profesionálně vyškolené poradce a kromě klasického

poradenství pořádá i různé semináře, debaty a vydává publikace doprovázení pozůstalých, čímž se snaží problematiku ukázat široké veřejnosti. (APPP, 2019 [online])

2. 8. 6 Rituály při truchlení

„Rituál je souhrn symbolických činů, předmětů a jazykových projevů, který se opakuje více méně stálým způsobem za specifickým účelem, zahrnujícím sdílení.“ (Baštěcká, 2013, str. 20)

Funkce rituálů spočívá v tom, že člověku mají přinést klid, smíření, uspokojení nebo spojení jedinců. Rituály týkající se smrti mohou být na úrovni čistě osobní nebo kolektivního rázu. Kolektivním rituálem v užším kruhu pak může být například pohřební obřad jedince, na kterém je zúčastněna především rodina a část veřejnosti, která jedince bezprostředně znala. Za kolektivní rituál v širším slova smyslu lze považovat například držení národního smutku za větší počet obětí nějakého hromadného neštěstí, nebo vybudování památníku pro takové oběti. Především u tragických náhlých úmrtí mají pro pozůstalé rituály velký význam, protože za života jedince nebyl důvod ani čas se s ním rozloučit a prožít s ním proces umírání. Velmi vhodné je zařadit rituály spojené s loučením mezi dětské kolektivy, kdy příkladem může být školní třída, ve které zemřel jeden ze spolužáků. Děti pak mohou například vytvořit společné výtvarné dílo, ve kterém každý z nich otiskne svoje myšlenky a zanechá zemřelému nějaké poselství či vzkaz. (Baštěcká, 2013)

Je potřeba umožnit dítěti, aby se se zemřelým rozloučilo pomocí vhodných rituálů. Jedním z nich je již samotná účast na pohřbu. Je dobré, aby se dítě se zemřelým rozloučilo buď tak, že mu namaluje nějaký obrázek, nebo mu napíše dopis na rozloučenou. Dítě rovněž kromě těchto rituálů potřebuje zachovat i běžné každodenní činnosti, které mu dávají jistotu, že i navzdory tragické události nebude narušena jeho životní struktura. I po delším čase po úmrtí je vhodné, aby rodič s dítětem vzpomínal na zemřelého, vzal ho na hřbitov, dovolil mu vybrat pro něj květinu, prohlížel si s ním společně fotografie. V případě, že dítě stále nechce o smrti hovořit, je dobré mu začít aktivně vyprávět, jak se cítí sám dospělý, co mu pomohlo smutek překonat a podobně, tím v dítěti otevře důvěru a ochotu o úmrtí také vyprávět. (Kunze, Salamander, 2011) Při studii z roku 2014 (Szymanowska) bylo pozorováno chování dětí, jejichž rodiče trpěli nevyhléditelnou nemocí

a nacházeli se ve fázi umírání, přičemž tyto děti aktivně samy vyhledávaly rituály spojené s každodenní péčí o svého umírajícího rodiče. Začaly se samy zajímat a starat o každodenní hygienu a plnění potřeb svých rodičů, aktivně se doptávaly na příčiny jejich onemocnění a trávily s nimi převážnou většinu svého volného času. U dětí bylo vyzorováno vyhledávání rodiče ve vyšší míře než před onemocněním, přičemž děti s rodičem rády trávily čas o samotě hraním her a povídáním si.

Pohřeb je určitým druhem rituálu, který tvoří přechod mezi obdobím života a definitivním uvědoměním si změny a úmrtí jedince. Po vysvětlení samotného pojmu pohřbu by se dítěti mělo vysvětlit, proč pohřeb probíhá a zeptat se ho, zda se ho chce také zúčastnit. Dítě by tuto volbu mělo učinit samo a nemělo by být tlačeno ani k jedné z variant. Během pohřbu může dítě pocítit sounáležitost s ostatními zúčastněnými osobami a může přirozeně jako ostatní ventilovat bez ostychu svůj smutek. (Haškovcová, 2007) V případové studii z roku 2018 (Laurie) bylo nastíněno jako vhodný způsob pro uchování vzpomínek na zemřelého rodiče vytvoření fotografií z pohřebního rituálu. Studie uvádí, že zejména u malých dětí by fotografie mohly posloužit jako smysluplný objekt k zapamatování na důležitý moment loučení, na který by dítě jinak zapomnělo. Fotografie by dítě mohlo v pozdějším věku ocenit jako významný mnemotechnický objekt.

Pro nejmenší děti je nejsnadnějším rituálem pro rozloučení kresba. Dětská kresba představuje dle psychologů okno do duše dítěte. To, co dospělý člověk nejlépe vyjádří slovem, je pro dítě jednodušší nakreslit. Kresba znamená pro dítě primárně radostnou zkušenost a hru, nevnímá ji jako prostředek ke zkoumání ze strany odborníků. V případě, že zemře dítěti rodinný člen, snaží se v kresbě této tematice zcela vyhnout, nebo se uchyluje k nějaké jiné příbuzné tematice. V opačném případě, kdy dítě přímou zkušenost se smrtí v rodině nemá, se většinou uchyluje k obecným zobrazením smrti a kreslí kříže, hroby, rakve za převahy použití černé barvy. (Davido, 2001)

2. 8. 7 Rozdíly mezi truchlením dítěte a dospělého

Pro pozůstalou dospělou osobu je proces truchlení jednodušší, má-li vedle sebe jedince, o kterého se může opřít, u dítěte to však platí dvojnásobně. Dospělý si totiž i přes těžkosti doprovázené ztrátou poradí bez přítomnosti jedné klíčové osoby, kdežto dítě si stav bez nepřetržitého výskytu „svoji“ osoby v jeho blízkosti neumí vysvětlit a považuje jej

za katastrofální. Dítě se rovněž nemůže samo rozhodovat, jaké informace si o úmrtí jedince samo zjistí a vypátrá, jak bude po úmrtí postupovat. V tomto ohledu je plně závislé na tom, jak obsáhlé informace se k němu dostanou ze světa dospělých a jak moc bude ze strany dospělých vůle, aby se ono samo mohlo na procesu truchlení a s tím spojených rituálech podílet. Dítě tedy nemá na rozdíl od dospělého svůj vlastní život pod kontrolou a musí se tak spoléhat jenom na ostatní a vytvářet si často neúplné domněnky. Podstatným rozdílem mezi dospělým a dítětem je fakt, že dítě pro svůj nedostatečný kognitivní vývoj nechápe všechny souvislosti související s fenoménem smrti a zejména při používání různých metafor se cítí zmatené a nemusí porozumět tomu, co se ve skutečnosti stalo. Dítě se dále oproti dospělému zaměřuje více na přítomnost, tedy co se mu děje teď a tady, obtížněji se pak soustředí na minulé prožitky nebo vzdálenější budoucnost. Častěji než u dospělého bývá zaměřena jeho pozornost k aktuálním zajímavým podnětům, což dítě ve větší četnosti od jeho zármutku odpoutává. Dospělým se pak může mylně zdát, že dítě na zemřelého zapomíná a není již z jeho ztráty smutné. (Bowlby, 2013)

2. 9 Téma smrti v literatuře pro děti

Někdy dítěti může pomoci při zpracování smutku literatura, ve které si přečte, jak jeho vrstevníci prožívají obdobná trápení, jako ono samo. Dítě se s takovou literární postavou může identifikovat a může díky ní lépe zvládnout celý proces truchlení. Samotné přečtení některého z příběhů s tematikou umírání, může v dítěti prolomit mlčení a může jej otevřít k hovorům o jeho vlastním trápení a pocitech, nebo v něm vyvolat touhu přečíst si jiné obdobné příběhy a ještě hlouběji tak pochopit, co prožívá. Pomocí literárních příběhů s touto tematikou je vhodné seznámit i dítě, které se smrtí ještě nepřišlo do kontaktu z vlastní zkušenosti, ale chce se o fenoménu umírání a smrti dozvědět něco více. (Sorensen, 2012)

Ve studii prováděné roku 2017 (Arruda, Weaver, Wiener) bylo zkoumáno 200 knih zařazených do dětské literatury, které se zabývaly tematikou smrti. Studie se zaměřovala zejména na knihy, které mají dětem pomoci lépe se vyrovnat s vlastní nevyléčitelnou nemocí, nebo s úmrtím blízké osoby. Analýzou knih bylo zjištěno, že ve 44, 2 % bylo umírající postavou zvíře v 37, 1 % jeden z prarodičů, dále byly zastoupeni v 16, 3 % rodiče nebo kamarádi, ale pouze v zanedbatelných 2, 4 % bylo v knize umírající samotné dítě.

Dále bylo zjištěno, že slovo „smrt“ bylo užito v 75 % knih, zatímco zbylých 25 % knih využívalo různé metafory a eufemismy, které mohou být pro dětské čtenáře matoucí. Pozitivním zjištěním bylo, že jako nezvratnou smrt popsalo 95 % knih a pouze v 5 % se zemřelý hrdina nějakým způsobem vrátil zpět k životu.

2. 9. 1 Kniha Vyrovnávání se dítěte se ztrátou a odloučením

Kniha pomáhá dětem najít vhodnou slovní zásobu a způsoby, jak se o traumatických událostech bavit, pomáhá jim se ve svém zmatku vyznat a zvládnout období těžkých emocí. Obsahuje bloky cvičení pro děti, které jsou členěny například na vyjadřování pocitů, rozvoj emoční inteligence, loučení a ukončování vztahů. Každý blok pak obsahuje konkrétní cvičení, ve kterém dítě maluje, píše, ale i vypráví příběhy související se ztrátou blízkého jedince. V bloku „Jak se rozloučit“ je například cvičení, které dětem radí, jak vzpomínat na člověka, či zvířátko, se kterým se musel rozloučit a jak na něj nezapomenout, ale přitom jít v životě dál. Návodem pro děti je pak vytvoření krabičky vzpomínek, do které si uloží všechny upomínkové a památeční předměty, které ho se zemřelým člověkem spojují – fotografie, dopisy a drobné předměty. Krabici si pak mají uložit na speciální místo a kdykoliv se k ní vrátit a zavzpomínat na milovanou osobu, kterou ztratily. Kniha v závěru obsahuje i jeden fiktivní příběh o ještěrce, která ztratila několik členů rodiny a nyní se se ztrátou vyrovnává a popisuje, jak se při tom cítí. (Sorensen, 2012)

2. 9. 2 Kniha Anna a Anička

V knize je zachycen příběh malé dívky Aničky, který začíná jejím narozením. Jsou zde zachyceny každodenní zážitky, které dívka prožívá se svojí milovanou babičkou Annou. Jak babička postupně stárne, potřebuje péči svojí rodiny a nastěhuje se do bytu k Aniččiným rodičům. Je zde tedy zachycena péče o starou nemocnou babičku, která jednoho dne zemře. Rodiče malé Aničky vysvětlí, co úmrtí babičky znamená a že už se nikdy nevrátí. Poté příběh ukazuje, jak se malá Anička po smrti babičky cítí, co prožívá, jak se účastní pohřbu a celá kniha je zakončena tím, že Anička společně s tatínkem

na babičku vzpomíná a představuje si, že jí je dobře v nebi s jejími kamarádkami. (Špinková, 2014)

2. 9. 3 Kniha O smrti smrt'oucí

Tato kniha jako jediná z vybraných není klasickým příběhem, ale spíše průvodcem neznámými termíny jako je smrt, umírání, pohřeb, Bůh a další. Každý z pojmů je vysvětlen dítěti z několika pohledů a kultur. Ve vysvětlivkách je však zahrnut i humor, který snímá tíhu náročného tématu, humorné jsou i ilustrace provázející celou knihu. Dětem je nejdříve vysvětleno, kdo všechno může zemřít a proč. Dále se publikace zabývá tím, kde se zemřelý po své smrti nachází a jak vypadá pohřeb a vzpomínání na zemřelého u různých kulturních společností. (Stafelt, 2016)

2. 9. 4 Kniha Když dinosaurům někdo umře

Příběh z této knihy je ze všech jmenovaných nejvíce komplexní a přivádí čtenáře do dinosaurí společnosti. Jedná se o psychologickou příručku, která dítě provází celou cestou úmrtí někoho blízkého. Jsou zde vysvětleny možné příčiny a důsledky smrti. Velmi důležitou součástí knihy jsou pak kapitoly, které dítěti popisují, jak se po smrti může cítit, jak se se zemřelým rozloučit a jak je důležité žít dál svůj normální život. Praktické rady a doporučení jsou přitom doprovázeny barevnými ilustracemi dinosaurí rodiny formou komiksových rozhovorů. Kniha je zakončena dětským slovníčkem zabývajícím se pojmy související s úmrtím. (Brown, 2010)

2. 9. 5 Kniha Návštěva malé smrti

Na rozdíl od předchozích knih, je tato publikace spíše pohádkou, ve které je smrt personifikována a vystupuje jako malá postava – smrtka s kosou. Tato postava je smutná, protože ji nikdo nemá rád a každý, pro koho si přijde, se jí bojí. Jednoho dne si postava smrti přijde pro malou nemocnou holčičku Evelínu, která se jí ale jako jediná nebojí a cítí se s ní dobře. Společně si pak hrají a smějí se. Malá Evelína se poté promění v anděla a

pro umírající pak chodí s malou smrtí ruku v ruce. Tento příběh je velmi odlehčený a kniha se nezabývá vysvětlováním příčin úmrtí, ani poučováním malých čtenářů. Text knihy je soustředěn pouze na spodní stranu knihy a dominantu tvoří kreslené ilustrace. (Crowther, 2013)

2. 9. 6 Kniha Anton a Jonatán

Kniha se oproti předchozím zabývá primárně tematikou zemřelého dítěte. Je psána opět formou příběhu, ve kterém je však netypicky vypravěčem plyšový medvídek Anton. Medvídek vypráví, jak se svým kamarádem chlapcem Jonatánem prožíval různá dobrodružství, jak si spolu hrávali a jezdili po městě až do doby, než jednoho dne měl Jonatán dopravní nehodu, při které se na kole srazil s projíždějícím vozidlem. Poté medvídek čtenářům odkrývá svoje pocity a smutek, který v něm zůstává, když odváží Jonatána do nemocnice, kde se již neprobudí. Jonatánovi rodiče pak medvídku uklidí do dětského pokoje, kde ve smutku vzpomíná na svého kamaráda. V knize se jako v jediné z uvedených neobjevuje slovo smrt či umírání, ale na druhou stranu je zde velmi emotivně zachycen zármutek opuštěného kamaráda. Bohaté a barevné ilustrace opět celý příběh podtrhují. (Gaarder, 2014)

3 METODIKA PRÁCE

3.1 Cíl výzkumu a výzkumné otázky

Cílem výzkumu bylo zjistit postoj a představy dětí předškolního a mladšího školního věku o problematice umírání a smrti. S ohledem na citlivost problematiky a věk participantů bylo přistoupeno k provedení kvalitativního výzkumu, který má dle Hendla (2016) za cíl hlubší a komplexnější porozumění zkoumaného jevu a poznání subjektivních zkušeností a prožitků zkoumaného vzorku osob. Na základě stanoveného cíle byly vytvořeny výzkumné otázky, které byly rozčleněny na obecnou výzkumnou otázku a na specifické dílčí výzkumné otázky.

- **Obecná výzkumná otázka:**

Jaké představy mají o umírání a smrti děti předškolního a mladšího školního věku?

- **Specifické výzkumné otázky:**

Co si děti pod pojmem smrt představí?

Uvědomují si děti univerzalitu smrti?

Uvědomují si děti nevratnost smrti?

Uvědomují si děti skončení životních funkcí po smrti?

Znají děti příčiny smrti?

Jaké představy mají děti o posmrtném životě?

Mají děti osobní zkušenost se smrtí?

Hovoří se v rodinách či školách s dětmi o smrti?

3. 2 Výzkumný soubor

Při výběru výzkumného souboru bylo přistoupeno k záměrnému výběru participantů, který se uskutečnil na základě znaků relevantních pro zkoumaný jev, jak uvádí Gavora (2010). V našem případě byl nejrelevantnějším znakem při výběru výzkumného vzorku věk. Použitou metodou záměrného výběru byl kumulativní výběr, který Hendl (2016) nazývá rovněž metodou sněhové koule, přičemž se jedná o metodu, ve které je nejdříve vybrán jeden participant či menší skupina participantů, jejichž okruh se postupně rozšiřuje, zejména na základě zmínky o dalších vhodných participantech a základě doporučení. Výběr vzorku byl rovněž značně ztížen citlivostí zkoumané problematiky a bylo nejdříve potřeba získat informovaný souhlas rodičů a následně byl neméně důležitý souhlas a zájem o spolupráci ze strany samotného dítěte. Do výzkumu bylo zapojeno celkem 8 dětí, které byly ve věku 6 – 11 let. Jednalo se tedy o děti předškolního věku a převážně mladšího školního věku. Soubor tvořili 3 chlapci a 5 dívek.

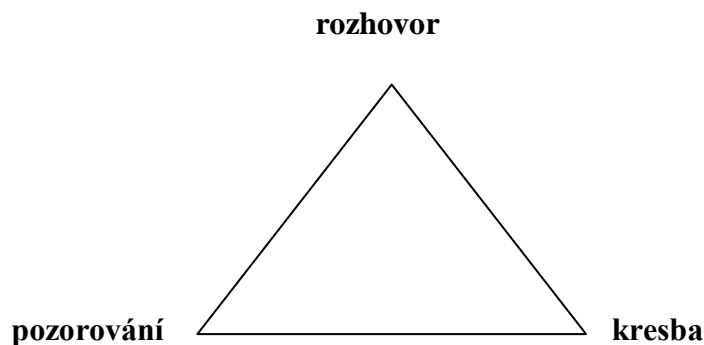
Věk	6 let	7 let	8 let	9 let	10 let	11 let	CELKEM
Dívky	1	1	1	1	1		5
Chlapci		1			1	1	3
CELKEM	1	2	1	1	2	1	8

Tabulka 1 – Charakteristika výzkumného vzorku dle pohlaví a věku

Vzorek výzkumu byl následně rozdělen do dvou věkových kategorií, přičemž první kategorii tvořily 4 děti ve věku 6 – 8 let a druhou kategorií tvořily 4 děti ve věku 9 – 11 let. Skupiny tedy obsahovaly stejný počet participantů. Rozdělení bylo provedeno na základě dostupných teoretických znalostí o kognitivním vývoji dětí, kdy například Boková (2010) rozlišuje hranici 9 let jako přelomovou, kdy je dítě schopno si uvědomit univerzalitu, nevratnost a základní kontext pojmu smrti.

3. 3 Metodologie výzkumu

V rámci provedené kvalitativní metodologie, byly při sběru dat od výzkumného souboru použity celkem tři metody. K tomuto kroku bylo přistoupeno v rámci zvýšení validity výzkumu a nazýváme jej triangulací. Pojem triangulace vychází dle Gavory (2010) právě z prolínání použitých metod a má za cíl přinést přesnější sběr dat, neboť každá z metod na zkoumaný jev nabídne odlišný úhel pohledu. V našem výzkumu byly použity metody polostrukturovaného rozhovoru, pozorování a projektivní metody – kresby.

Obr. 1 Triangulace výzkumných metod – vlastní zdroj

3. 3. 1 Polostrukturovaný rozhovor

Rozhovor, jinými slovy interview, byl jednou z klíčových metod při získávání dat od participantů v našem výzkumu. Švec (2009) jej popisuje jako komunikaci mezi minimálně dvěma jedinci a přímou interpersonální interakční situací, při které je vždy jedna dotazující se osoba (interviewer), ptá druhé osoby (participanta) ve smyslu pokládání otázek, kterými nalezne odpovědi vhodné pro vyřešení výzkumného problému. **Polostrukturovaný rozhovor** je potom kombinací strukturovaného rozhovoru, při kterém jsou dané otázky a je nutné přesně dodržet jejich znění, formulaci a pořadí, a nestrukturovaného rozhovoru, ve kterém nejsou otázky dopředu jasně formulovány, není také dáno jejich pořadí a během rozhovoru může tedy výzkumník dynamicky reagovat na odpovědi participanta a reagovat tak na stále nově vzniklé situace. V polostrukturovaném rozhovoru jsme tedy měli dopředu připravenou strukturu otázek, které jsme dotazovanému dítěti předložili, ale některé formulace a problémy jsme nechali volně vyjádřit participanta a následně jsme na jeho odpovědi reagovali. Výhodou

pro výzkumníka je dle Švece (2009), že rozhovor bude zčásti snadno vyhodnotitelný, ale zároveň bude moci oproti strukturovanému rozhovoru výzkumník klást doplňující otázky a pronikne více do hloubky zkoumaného jevu a prožitků jedince.

V rozhovoru jsme použili převážně typ **otevřených otázek**, které jsou dle Hendla (2016) formulovány tak, aby měl participant možnost volného výběru odpovědi, a neexistuje žádná nabízená alternativa. Otázkou výzkumník pouze určuje okruh problému, na který má být zodpovězeno. Tyto otázky jsou pružné a umožňují volné formulování odpovědi dle uvážení participanta. Je samozřejmé, že tento typ otázek je opět složitější na analýzu, ale poskytne mnohem širší a individuálnější rozhled zkoumaného problému. V rozhovoru byly použity z menší části i **uzavřené otázky**, které byly položeny formou s možnou jednoznačnou odpovědí z alternativy ano – ne, ale i tyto otázky byly případně formou vhodných doplňujících dotazů rozšiřovány. V rozhovorech byla předem připravena struktura následujících otázek:

1. Můžeš mi na začátek nějak popsat tvůj obrázek?
2. Kdo nebo co může podle tebe zemřít?
3. Je někdo nebo něco, co podle tebe nemůže zemřít?
4. Může ten zemřelý člověk nebo zvíře podle tebe někdy znovu obžít?
5. Myslíš, že zemřelý člověk potřebuje jíst a pít nebo třeba dýchat?
6. Co myslíš, že se s člověkem po smrti stane?
7. Povídal/a sis o umírání někdy s někým?
8. Už ti někdo blízký z rodiny zemřel?

Výše sestavené otázky měly za úkol naplnit cíl výzkumu a zjistit představy o umírání a smrti z pohledu dětí předškolního a mladšího školního věku. Otázky byly sestaveny zejména tak, aby bylo zjištěno, zda děti chápou hlavní komponenty a vlastnosti smrti, kterými jsou univerzalita, nevratnost, nevyhnutelnost, nefunkčnost a příčinná souvislost. (Boková, 2011)

V průběhu rozhovorů byly pořizovány se souhlasem rodičů i dětí pořizovány zvukové nahrávky, které byly následně důkladně a doslovně přepisovány do písemné podoby. Přepisy rozhovorů byly uskutečněny v autentické podobě i s nespisovnými, případně smyšlenými výrazy participantů.

3. 3. 2 Kresba

Další použitou metodou byla kresba, která patří dle Najbrtové a kol. (2017) do projektivních metod, díky kterým dokáže výzkumník zachytit vnitřní vzorce prožívání osob a odhalí na rozdíl od jiných metod jedinečnost a specifčnost každého jedince. Kresba je pro dítě nejjednodušším nástrojem, jak vyjádřit svoje subjektivní prožitky a je pro něj uchopitelnější než verbalizování vlastních myšlenek a představ.

V našem výzkumu jsme kresbu použili, abychom dokázali lépe pochopit, jaký postoj mají děti k umírání a smrti a jak si ji představují. Ke kresbě bylo přistoupeno ještě před započítím polostrukturovaného rozhovoru, aby nebyly dětské představy nijak zkresleny a ovlivněny. Každé dítě dostalo prázdný bílý papír velikosti A4 a sadu různobarevných pastelek. Poté co dítěti byl vysvětlen účel výzkumu a bylo poučeno, mu bylo zadáno téma kresby v následujícím znění:

- „Nakresli, co si představíš pod pojmem smrt, nebo co si představíš, když se řekne, že někdo zemřel.“

Po tomto zadání byl dítěti ponechán dostatečný prostor pro kresbu, přičemž děti měly většinou doplňující otázky, zda si mohou na kreslení vzít, jakoukoliv barvu, nebo zda mohou do obrázku napsat i nějaký text. Dětem bylo vysvětleno, že mohou kreslit i psát vše, co je napadne k zadanému tématu. Po vytvoření kresby byly děti požádány, aby svůj obrázek popsaly slovně. Doslovný popis byl následně zaznamenán v písemné podobě a byl součástí rozhovoru jako otázka č. 1.

3. 3. 3 Pozorování

Poslední metodou, která byla uskutečňována paralelně se dvěma předchozími, bylo pozorování výzkumného souboru při rozhovoru a kresbě. V našem výzkumu bylo využito nestrukturovaného pozorování, které Gavora (2010) popisuje jako pozorování, ve kterém nejsou předem stanoveny žádné systémy nebo hodnotící škály. Výzkumník má tedy výhodu v možnosti přistupovat ke zkoumaným jevům s větší pružností. Pozorování participantů bylo po celou dobu skryté, neboť participanté nebyli dopředu informováni, že budou během výzkumu předmětem pozorování. Během kresby a rozhovorů byly zaznamenávány na papír doprovodné neverbální i verbální projevy dětí.

3. 4 Etické aspekty výzkumu

Výzkum by dle Weise a kol. (2011) měl mít vždy přínos a být něčím prospěšný a přinejmenším by neměl nikoho ze zúčastněných poškodit. Před samotným prováděním výzkumu musí mít možnost se zkoumaná osoba s účelem a obsahem výzkumu seznámit a dobrovolně souhlasit se zapojením se do výzkumu. Nejlepším prostředkem je písemný informovaný souhlas zúčastněné osoby. V případě námi prováděného výzkumu byl připraven písemný informovaný souhlas pro rodiče participantů. Informovaný souhlas obsahoval základní informace o prováděném výzkumu, jeho účel a část, ve které svým podpisem rodič potvrzoval souhlas se zapojením dítěte do výzkumu.

Punch (2015) dále uvádí nutnost zajištění ochrany osobních údajů výzkumného souboru, přičemž musí být zajištěna diskrétnost a anonymita. My jsme u výzkumného souboru použili vždy pouze křestní jméno dítěte a jeho věk, žádné další informace, které by jej mohli identifikovat, nebyly využity.

V poučení, které předchází samotné fázi výzkumu, by měly dle Weise a kol (2011) zaznít komplexní informace včetně možnosti odstoupení z výzkumu. Důležitou součástí je i závěrečný debriefing, ve kterém výzkumník shrne výsledek výzkumu s participantem a zaměří se na to, jak se zkoumaná osoba cítí a zda v ní výzkum nezanechal nepříjemné pocity, případně by se měl snažit tyto pocity odstranit. V našem případě bylo dítě před započítím výzkumu rovněž poučeno, že pokud mu bude jakákoliv jeho část nepříjemná, nebo se nebude chtít o některých věcech bavit, může toto výzkumníkovi kdykoliv říct a výzkum bude okamžitě ukončen. Této možnosti však žádný z participantů nevyužil.

Weis a kol (2011) dále uvádí, že na rozdíl od výzkumů s běžnou dospělou populací, vstupuje do výzkumu prováděných s dětmi ještě zvažování přítomnosti či nepřítomnosti zákonného zástupce při samotném sběru dat. V přítomnosti známého dospělého může dojít k výraznému zkreslení dat, ale je potřeba aby byl dospělý dítěti nablízku, například v jiné místnosti. V našem prováděném výzkumu probíhaly po domluvě všech zúčastněných stran výzkumné metody vždy bez přítomnosti rodičů, přičemž rodiče vyčkali na dítě ve vedlejší místnosti. V některých případech je dle Weise a kol (2011) možné poskytnout dítěti za účast ve výzkumu odměnu, avšak je potřeba dbát na to, aby tato odměna nebyla příliš přemrštěná. Děti, které se zúčastnily našeho výzkumu, byly následně odměněny drobnou sladkostí za spolupráci.

3. 5 Sběr dat

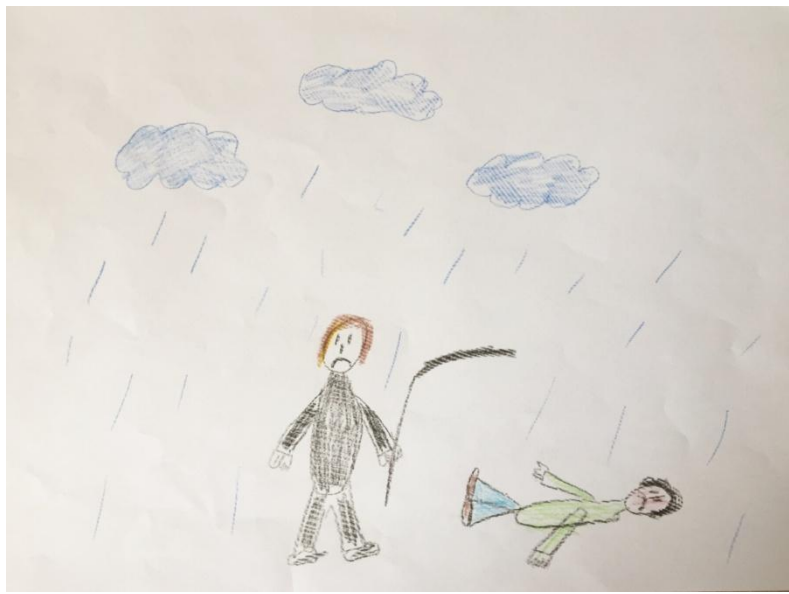
Výzkumné šetření probíhalo v průběhu období od září 2018 do března 2019. Postupně bylo osloveno asi 25 rodičů dětí vhodných k výzkumu, přičemž s ním v konečné fázi souhlasili rodiče 8 dětí, které se jej zúčastnily. Sběr dat probíhal ve všech případech v bydlišti dítěte, protože byla snaha o co největší uvolnění dítěte, které souviselo i s důvěrně známým prostředím, ve kterém byl kdykoliv případně dostupný rodič.

Sběr dat byl zahájen kresbou na téma dětské představy o smrti, přičemž tato část respondentům zabrala různě dlouhý časový úsek od 5 do 20 minut. Časový limit pro kresbu nebyl dítěti nijak vymezen a ze strany výzkumníka nebylo přistoupeno ani k jiným omezením při výběru nástroje či barev, které si dítě zvolí k malování. Po kresbě následoval popis nakresleného obrázku, který zvládli všichni participanti přibližně do 5 minut. Následný polostrukturovaný rozhovor byl zvládnut v časovém úseku mezi sedmi až patnácti minutami. Během obou předchozích metod bylo prováděno skryté pozorování participantů se zápisem jejich neverbálních reakcí do poznámkového bloku. V průběhu celého šetření byla interakce mezi výzkumníkem a participantem zaznamenávána na nahrávací zařízení za účelem pozdějšího doslovného přepisu vzájemné komunikace. Po dokončení šetření byla dětem poskytnuta odměna ve formě malé sladkosti, o které dopředu nevěděli. Ze strany výzkumníka byla také zjišťována psychická pohoda dítěte po prováděném šetření.

3. 6 Interpretace dat

V této části metodiky budou předloženy kompletní nasbíraná data z výzkumného šetření. Data budou interpretována v pořadí, v jakém byla shromážděna, nejdříve tedy bude zobrazeno ztvárnění kresby, které bude doplněno o polostrukturovaný rozhovor jednotlivců. Tato data budou doplněna o případné poznatky získané pozorováním jedince. Data budou předložena chronologicky dle věku participantů od nejmladšího po nejstaršího.

Anna, 6 let

Obr. 2 Kresba představy smrti – vlastní zdroj

Otázka č. 1: Můžeš mi na začátek nějak popsat tvůj obrázek?

Anna: Já jsem tam namalovala pána, jak je mrtvej, protože k němu přišla smrtka a zabila ho. Jsou z toho smutný, to jsem jim namalovala ty zamračený pusy. No a že je jako bouřka, jakože je i ošklivý smutný počasí.

Otázka č. 2: Kdo nebo co může podle tebe zemřít?

Anna: Myslím, že maminka, tatínek, babička a děda. Můžou umřít i pejsci a různý zvířátka, i křeček třeba může umřít.

Otázka č. 3: Je někdo nebo něco, co podle tebe nemůže zemřít?

Anna: To nevím...možná jo. Třeba plyšáci nemůžou umřít, když nejsou živý, ale jsou jenom jako.

Otázka č. 4: Může ten zemřelý člověk nebo zvíře podle tebe někdy znovu obžít?

Anna: Já nevím, asi ne. Ale třeba může, kdyby se změnil v ducha a chtěl by pak strašit lidi a děti. To je jediný, jak by obživil, jako duch.

Otázka: A proč se podle tebe někdo změní v ducha?

Anna: No protože byl třeba zlej a nepůjde do nebička a musí na zemi strašit lidi.

Otázka č. 5: Myslíš, že zemřelý člověk potřebuje jíst a pít nebo třeba dýchat?

Anna: Normálně, když umřeš, tak ne, ale když se změniš v toho ducha, tak to potom musíš jíst a pít, ale dýchat nepotřebuješ, protože seš jenom jako vzduch.

Otázka č. 6: Co myslíš, že se s tím člověkem po smrti stane?

Anna: Dá se do země do hrobečku a potom za ním chodíš a dáváš mu tam kytky. Tam leží v tom hrobečku a už je mrtvej. No a buď můžeš jít do nebička, nebo musíš strašit lidi.

Otázka č. 7: Proč může podle tebe někdo umřít?

Anna: Může umřít křeček, že už je starej. Nebo i člověk, starý babičky a dědečkové můžou umřít, když už jsou moc starý. Nebo že se někdo hodně popálí a udělá se mu úraz na kole.

Otázka č. 8: Povídala sis o umírání někdy s někým?

Anna: S tebou. A s maminkou, jak nám umřel křeček, když už byl moc starej. Maminka říkala, že šel do nebička.

Otázka: Povídali jste si někdy o umírání ve školce?

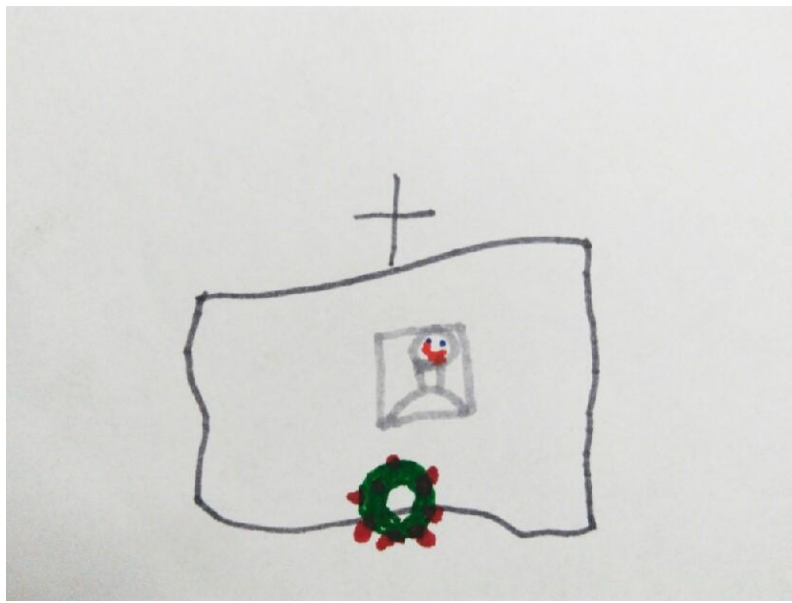
Anna: Nevím. Asi ne.

Otázka č. 9: Už ti někdo blízký z rodiny zemřel?

Anna: Křeček. Ale to mi bylo ještě teprv pět.

Poznatky z pozorování: Šetření s Annou probíhalo v domácím prostředí u Anny v dětském pokoji. Dívka nejdříve nevěděla, co má nakreslit, když jí byla zadána prvotní instrukce, a byla z toho lehce rozladěná. Byla však ujištěna, že může nakreslit opravdu cokoli, co si představí a žádná z variant nebude špatně, poté se již pustila do tvorby, která jí zabrala asi 10 minut. Po nakreslení obrázku jej hned přinesla hned ukázat svojí mamince a poté i výzkumníkovi. Při popisu již měla radost, jak se jí obrázek povedl. Během rozhovoru se Anna dvakrát zvedla a chtěla ukazovat svoje hračky, po krátkém rozptýlení se však vždy vrátila zpět k rozhovoru, na který se soustředila.

Elizabeth, 6 let

Obr. 3 Kresba představy smrti – vlastní zdroj

Otázka č. 1: Můžeš mi na začátek nějak popsat tvůj obrázek?

Eli: Namalovala jsem hrobeček s fotkou, křížem a věnečkem. V tom hrobečku leží dvě zvířátka. Ten obrázek je smutný. Je tam fotka, aby lidi viděli, jak vypadá, když honikdy neviděli. A věneček, protože ho mají rádi lidi, mají to tam pro něj na ozdobu.

Otázka č. 2: Kdo nebo co může podle tebe zemřít?

Elizabeth: Nevím, babička v nemocnici. Pak ještě kočky, psi, morčata a pak ještě všechny zvířata a i lidi.

Otázka č. 3: Je někdo nebo něco, co podle tebe nemůže zemřít?

Elizabeth: Ne.

Otázka č. 4: Může ten zemřelý člověk nebo zvíře podle tebe někdy znovu obžít?

Elizabeth: Ne.

Otázka č. 5: Myslíš, že zemřelý člověk potřebuje jíst a pít nebo třeba dýchat?

Elizabeth: Ne. Nepotřebuje, když už umřel.

Otázka č. 6: Co myslíš, že se s tím člověkem po smrti stane?

Elizabeth: Že se dá do hrobu, do rakve. A ostatní jsou smutní.

Otázka č. 7: Proč může podle tebe někdo umřít?

Elizabeth: Protože je hodně starý a hodně nemocný.

Otázka č. 8: Povídala sis o umírání někdy s někým?

Elizabeth: Ne, nepovídala.

Otázka: Ve školce jste si o umírání někdy povídali?

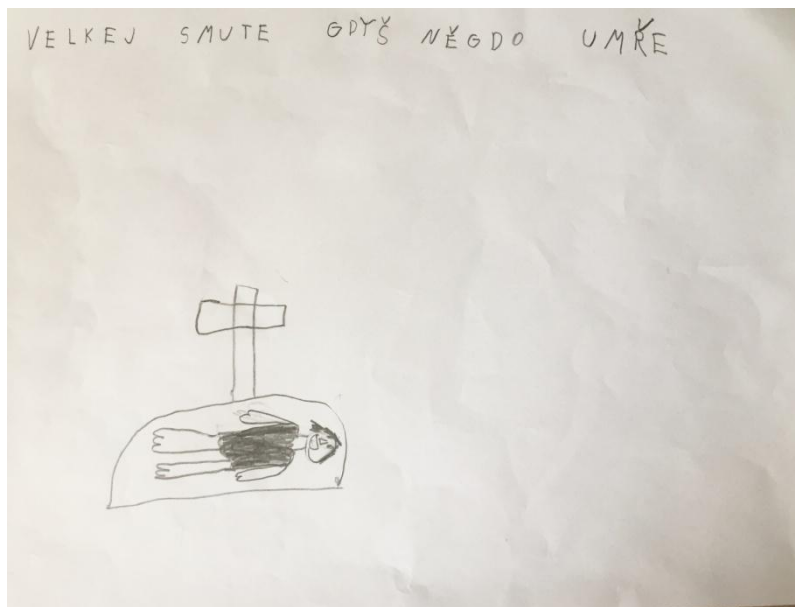
Elizabeth: Ne.

Otázka č. 9: Už ti někdo blízký z rodiny zemřel?

Elizabeth: Dvě zvířata - náš králíček a pejsek od dědy.

Poznatky z pozorování: Elizabeth se na šetření velmi těšila, protože jí maminka řekla dopředu, že bude malovat a odpovídat na otázky do výzkumu. Při příchodu výzkumníka se tedy ptala, kdy už budeme moct začít a měla připravené svoje fixy. Šetření probíhalo rovněž v dětském pokoji, a když byla Elizabeth zadána první instrukce a byly jí nabídnuty pastelky, hned mi je vrátila s tím, že nejradši maluje fixami a začala tvořit dílo. Obrázek jí zabral asi 7 minut a poté bylo přistoupeno k rozhovoru. Elizabeth se během rozhovoru vrtěla a přisedávala z židličky na postel a zpátky, ale jinak byla soustředěná. Používala spíše krátké odpovědi.

Adam, 7 let

Obr. 4 Kresba představy smrti – vlastní zdroj

Otázka č. 1: Můžeš mi na začátek nějak popsat tvůj obrázek?

Adam: Noo, že kdyby mi umřel nějaký můj kamarád, tak bych moc brečel a šel bych ho nějak pomstít. Jako, že bych zavolal policajtům a šel by do vězení. Bylo by mi ho hodně líto. Na obrázku mám pohřební křížek a ten člověk je už mrtvej jako v hrobečku.

Otázka č. 2: Kdo nebo co může podle tebe zemřít?

Adam: Můj děda, praděda, moje prababička, jako lidi, pak nějaký zvířátka. Ne, že by je zabili lidi, ale že už budou starý. Mohl by umřít i strom, kterej není úplně živej, ale má svou sílu.

Otázka č. 3: Je někdo nebo něco, co podle tebe nemůže zemřít?

Adam: Třeba nějaký železo a prostě beton, nebo věci, který jsou postavený.

Otázka č. 4: Může ten zemřelý člověk nebo zvíře podle tebe někdy znovu obžít?

Adam: Ne. Jako může být možnost, ale moc vzácná. Že by třeba někdo umřel na nemoc a mohli by si lidi myslet, že umřel, ale on by byl jenom omdlonej. Pokud už maj doktoři vyzkoumaný, že je mrtvej, tak už neobživne.

Otázka č. 5: Myslíš, že zemřelý člověk potřebuje jíst a pít nebo třeba dýchat?

Adam: Aby nevyschl tak jo. Ale když nevadí, aby vyschnul, tak nepotřebuje.

Otázka č. 6: Co myslíš, že se s tím člověkem po smrti stane?

Adam: Někdy se může spálit, jako úplně na popel. A když je mrtvý, tak se s ním děje to, že by ty duše mohly být v nebičku a tam si spolu užívat, ale nikdo to neví. Ale černá duše zůstane dole zavřená v pekle.

Otázka č. 7: Proč může podle tebe někdo umřít?

Adam: Z toho důvodu, že si třeba neumývají ruce, nebo třeba v zimě chodí nějaký blázní v krátkém tričku a běhají. Tak z takovýho důvodu by mohli mít hroznou nemoc a mohli by umřít. Potom by mohli nějaký zlí lidi někoho zavraždit, nebo bys mohl spáchat sebevraždu. Jo a taky z důvodu, že někdo skočí do vody a tam jsou kameny a může se na ně napíchnout.

Otázka: Sebevražda je podle tebe co?

Adam: Že si vezme pistoli, nebo nůž a sám se zabije.

Otázka č. 8: Povídal sis o umírání někdy s někým?

Adam: Jo, povídáme si o tom s kamarádama ve škole někdy a taky doma s mamkou a tatškou, to už několikrát. Povídali jsme si třeba o tom, že existuje to nebe. A s kamarádama třeba o umírání zvířat.

Otázka: Ve škole jste si o umírání někdy povídali?

Adam: Jo, třeba nám o tom říkala paní učitelka v prvouce, že někdo může umřít.

Otázka č. 9: Už ti někdo blízký z rodiny zemřel?

Adam: Hmm, mamčin tatka, ale než jsem se narodil. Mamka mi to vyprávěla, že byl nemocnej a umřel na to. Někdy mi o tom vypráví. Je to pro děti těžký na pochopení. Mně ještě nikdo neumřel.

Poznatky z pozorování: Adam byl během šetření velmi bystrý a zvědavý, sám se v mezičase mezi kresbou a rozhovorem doptával na různé věci. Tematika smrti pro něj byla atraktivní a velmi jej zaujala. Při prvotním zadání instrukce byl Adam nejdříve trochu zklamaný, že bude kreslit a říkal, že kreslit vůbec neumí a nejde mu to. Bylo mu však vysvětleno, že nejde o soutěž ani o vytvoření krásného obrázku, ale o zakreslení jeho představ, které jsou pro nás velmi důležité. Jeho kresba trvala asi jenom 5 minut a poté byl již při rozhovoru velmi čilý a upovídaný. Po ukončení šetření si chtěl ještě o umírání dále povídat.

Dita, 8 let

Obr. 5 Kresba představy smrti – vlastní zdroj

Otázka č. 1: Můžeš mi na začátek nějak popsat tvůj obrázek?

Dita: Jakože oheň, že se můžeš spálit, potom rakev, kam tě dají, když zemřeš a taky hrob, do kterého se dá ta rakev. Tady ten pláč znamená, že je někdo hrozně smutnej, když umřeš a tahle pila jakože se můžeš pořezat a umřít, nebo můžeš udělat sebevraždu. Ten text znamená, že když ti umře někdo blížkej, tak budeš hrozně smutnej, nebo vždycky třeba někdo říká, ať se máme hezky, než zemře, nebo může dostat rakovinu a umřít, taky hodně lidí umírá na autonehodu.

Otázka č. 2: Kdo nebo co může podle tebe zemřít?

Dita: Člověk i zvířata, jinak nic. Jo a ještě může umřít květina a strom.

Otázka č. 3: Je někdo nebo něco, co podle tebe nemůže zemřít?

Dita: Jo...věc...třeba polička.

Otázka č. 4: Může ten zemřelý člověk nebo zvíře podle tebe někdy znovu obžít?

Dita: No, myslím, že někdy jo.

Otázka: Jak se to podle tebe stane?

Dita: Může se z něj stát zombie na Halloween o půlnoci přesně.

Otázka č. 5: Myslíš, že zemřelý člověk potřebuje jíst a pít nebo třeba dýchat?

Dita: Ne.

Otázka č. 6: Co myslíš, že se s tím člověkem po smrti stane?

Dita: Šel do hrobu, tam ho zakopou a tam zůstane. Tam prostě už tak leží a nic se neděje.

Otázka č. 7: Proč může podle tebe někdo umřít?

Dita: No to už jsem říkala, když jsem ti popisovala ten obrázek.

Otázka: Říkala jsi, že někdo může třeba i udělat sebevraždu, co to znamená?

Dita: No, že zabije sám sebe.

Otázka: A víš, z jakého důvodu to někdo udělá?

Dita: Že je smutnej, protože se s ním třeba někdo rozešel.

Otázka č. 8: Povídala sis o umírání někdy s někým?

Dita: Ne, ale máma mi jednou říkala, že se může stát, že ten člověk, kterej umře, se narodí znovu. Já na to taky věřím. Že třeba někdo umře a pak se může narodit znovu, ale třeba jako kůň a pak si to nepamatuje. Já si pak přeju být taky kůň.

Otázka: Povídali jste si někdy o umírání ve škole s paní učitelkou?

Dita: Ne, ještě nikdy.

Otázka č. 9: Už ti někdo blízký z rodiny zemřel?

Dita: Jo, děda.

Otázka: Byla jsi na jeho pohřbu?

Dita: No byla. Všichni tam brečeli kromě mě. Mně to bylo líto, ale styděla jsem se.

Poznatky z pozorování: Dita byla z počátku stydlivější a bylo potřeba strávit s ní delší čas, aby nabrala odvahu přistoupit k šetření. Šetření probíhalo na chalupě, kterou dobře znala, protože tam s rodiči jezdí každé léto a zimu. Probíhalo v oddělené místnosti od rodičů a při prvotním zadání instrukce byla Dita překvapená a ptala se, co je to za zvláštní téma. Po dalším podrobnějším vysvětlení začala s malováním, na kterém si dala velmi záležet. Celkově jí zabralo asi kolem 20 minut. Rozhovor s Ditou byl již uvolněnější a dokázala se při něm více otevřít.

Natálie, 9 let

Obr. 6 Kresba představy smrti – vlastní zdroj

Otázka č. 1: Můžeš mi na začátek nějak popsat tvůj obrázek?

Natálie: Namalovala jsem smutek prostě, to je ten pláč a andělíček tam je proto, že na ně (ty zemřelé) bude myslet a bude v jejich srdcích.

Otázka č. 2: Kdo nebo co může podle tebe zemřít?

Natálie: Člověk, zvířata a tak.

Otázka č. 3: Je někdo nebo něco, co podle tebe nemůže zemřít?

Natálie: Neumře to, co je vyrobený, třeba jako plastový věci.

Otázka č. 4: Může ten zemřelý člověk nebo zvíře podle tebe někdy znovu obžít?

Natálie: Já si myslím, že ne. Pokud si to doktoři opravdu ověří, že zemřel, tak asi ne.

Otázka č. 5: Myslíš, že zemřelý člověk potřebuje jíst a pít nebo třeba dýchat?

Natálie: Ne.

Otázka č. 6: Co myslíš, že se s tím člověkem po smrti stane?

Natálie: Uloží se do hrobu, pak asi že jde do nebe? Tam je nějaký život taky. Tam jsou ty andělé.

Otázka č. 7: Proč může podle tebe někdo umřít?

Natálie: Na různé nemoci hlavně. Většinou na rakovinu. Potom na nějakou neopatrnost, nebo když tě třeba někdo zastřelí. No a potom taky, když už je někdo starší a už tady pro něj není místo, se říká.

Otázka č. 8: Povídala sis o umírání někdy s někým?

Natálie: Ano, nám nedávno, asi před měsícem, umřela babička a doma jsme si o tom s mamkou povídaly, ale není to zrovna jednoduchý si o tom povídat, je to docela těžký, ale dá se to snést.

Otázka: Ve škole jste si o umírání někdy povídali?

Natálie: Ne to ne.

Otázka č. 9: Říkalas, že ti zemřela babička, byla jsi na jejím pohřbu?

Natálie: Ne, to už bych neunesla. S mamkou jsme se obě dvě domluvily, že by to pro mě asi nebylo dobrý. Nejhorší bylo, že ty už se z toho dostáváš, ale kolem tebe všichni brečí a pořád je ten smutek. Mamka kvůli ničemu nikdy nebrečí, ale kvůli tomuhle ano. Mamka pak doma vystavila fotku, kde je s babičkou a je to smutný se na ni dívat...ale myslím, že babička teď může být v tom nebi.

Poznatky z pozorování: Natálie byla velmi chytrá a bystrá. Šetření probíhalo opět v domácím prostředí v kuchyni oddělené od obývacího pokoje, ve kterém byla maminka Natálie. Po zadání úkolu si odběhla Natálie do pokoje pro velkou paletu s vlastními pastelkami a začala malovat. Opět byla při malbě velmi soustředěná a tvorba jí zabrala okolo 20 minut. Při tvorbě obrázku hodně přemýšlela, často odložila pastelku, zamyšleně koukala do prázdna a poté zase pokračovala. Během rozhovoru byla Natálie velmi klidná a soustředěná. Mluvila tichým hlasem a v průběhu mi přinesla ukázat i fotografii zemřelé babičky, kterou mají vystavenou v obývacím pokoji.

Tomáš, 10 let

Obr. 7 Kresba představy smrti – vlastní zdroj

Otázka č. 1: Můžeš mi na začátek nějak popsat tvůj obrázek?

Tomáš: Takže je tam hrob, kde je vyrytý jméno rodiny, potom datum, kdy se narodil a kdy umřel, pak jsem tam namaloval postavu, která letí – to znamená jeho duši, vedle něj stojí postava, která čte tu bibli, a pak za tím hrobem je rodina, ale nedokázal jsem jim moc namalovat ty smutný obličej.

Otázka č. 2: Kdo nebo co může podle tebe zemřít?

Tomáš: Starý lidi. Můžou i mladý nebo mimina, když se narodí a udusí se. Můžou umřít i zvířata, nebo i rostliny, že uschnou.

Otázka č. 3: Je někdo nebo něco, co podle tebe nemůže zemřít?

Tomáš: Ne. Kromě silnice, betonu, prostě neživých surovin.

Otázka č. 4: Může ten zemřelý člověk nebo zvíře podle tebe někdy znovu obžít?

Tomáš: To je kravina, to nejde. Jedině jak je ta indická pověst, že se převtělejí do těla krávy, to nevím, jestli se může stát, já myslím, že to ani nejde.

Otázka č. 5: Myslíš, že zemřelý člověk potřebuje jíst a pít nebo třeba dýchat?

Tomáš: Ne, to určitě ne.

Otázka č. 6: Co myslíš, že se s tím člověkem po smrti stane?

Tomáš: To nikdo neví, protože to nikdo nemůže říct, ale každé si myslí, že jeho duše jde do nebe, no nebo může jít i do pekla. Pak daj toho člověka do rakve a daj ho pod zem a prostě se tam ten člověk rozloží. Můžou ho i spálit a dát ten popel do takové nádoby.

Otázka č. 7: Proč může podle tebe někdo umřít?

Tomáš: Můžou být třeba nemocný a umřít na nemoc, můžou se udusit ty malý mimina, nebo třeba můžou mít málo krve, nebo můžou mít hrozně zlou nemoc, kterou každé zná, ta se jmenuje rakovina, může ji dostat úplně každé. Někdo může spáchat taky sebevraždu, když už nechce žít. Je hodně důvodů proč se dělají sebevraždy, že je třeba někdo blázen, nebo že je hrozně smutnej a zabije se.

Otázka č. 8: Povídal sis o umírání někdy s někým?

Tomáš: Ano, s kamarádem Davidem, ale nesmím to říct, on by byl naštvanej. Jemu umřela to..já to nesmím říct, prostě někdo blízkej.

Otázka: Ve škole jste si o umírání někdy povídali?

Tomáš: Nevzpomínám si.

Otázka č. 9: Už ti někdo z rodiny zemřel?

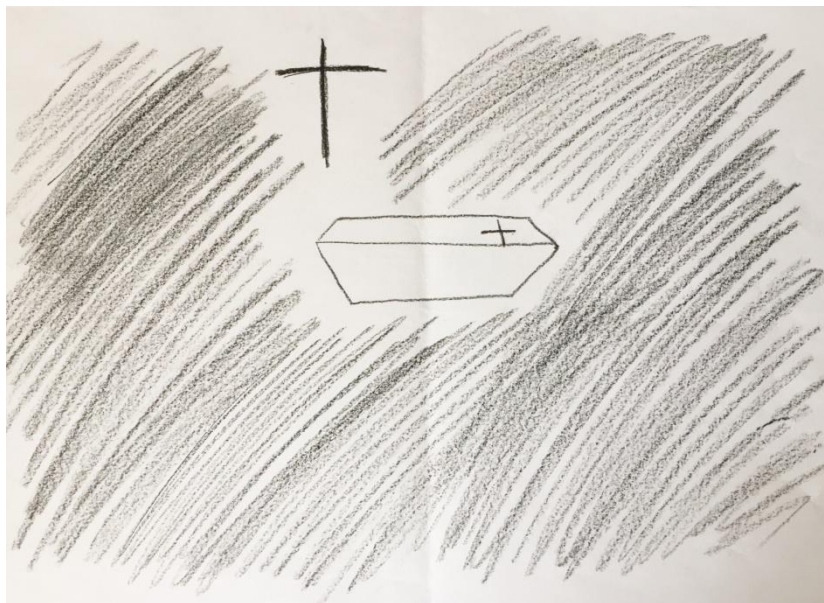
Tomáš: Umřel nám pes. S tou jsem se rozloučil, že jsem jí namaloval obrázek a pohřbili jsme ji, tak jsem jí ho tam dal. Ještě mi umřela prababička.

Otázka: Byl jsi na pohřbu prababičky?

Tomáš: Ne, ale vím, že ji spálili.

Poznátky z pozorování: Tomáš byl již od počátku našeho setkání aktivní a upovídaný. Tematika šetření ho očividně hned zaujala a těšil se, až bude moci začít kreslit. Po předložení pastelek je zdvořile odmítnul a vzal si k malování pouze modrou fixu. V průběhu malování se trochu rozčílil a vysvětlil, že se mu na obrázku něco nepovedlo a že to musí předělat. Začal tedy malovat znovu z druhé strany a po 15 minutách byl se svým dílem spokojený. Poté během rozhovoru byl stále upovídaný a dokonce se sám vyptával, co si o konkrétní otázce myslí sám výzkumník.

Kristýna, 10 let

Obr. 8 Kresba představy smrti – vlastní zdroj

Otázka č. 1: Můžeš mi na začátek nějak popsat tvůj obrázek?

Kristýna: Nakreslila jsem rakev a kříž, to si představím, když se řekne smrt. Jakože do rakve se dá to mrtvý tělo a pak se dá na ten hrob kříž. Použila jsem černou barvu, protože je smutná.

Otázka č. 2: Kdo nebo co může podle tebe zemřít?

Kristýna: Živé bytosti, jako lidi a taky zvířata...jo a potom taky kytky.

Otázka č. 3: Je někdo nebo něco, co podle tebe nemůže zemřít?

Kristýna: Ne. Nebo vlastně jo, neživé bytosti, jako například plyšák, nebo skříň.

Otázka č. 4: Může ten zemřelý člověk nebo zvíře podle tebe někdy znovu obžít?

Kristýna: Ne, to nemůže.

Otázka č. 5: Myslíš, že zemřelý člověk potřebuje jíst a pít nebo třeba dýchat?

Kristýna: Nepotřebuje, když je mrtvý.

Otázka č. 6: Co myslíš, že se s tím člověkem po smrti stane?

Kristýna: Tělo toho člověka se dá do rakve a dá se do hrobu do země. No a potom se to tělo asi rozloží a už pak neexistuje.

Otázka č. 7: Proč může podle tebe někdo umřít?

Kristýna: Nooo, protože...třeba kvůli nemoci, že je hodně nemocnej a umře na to. Nebo má bouračku, nebo sám se může zabít. Jako že udělá sebevraždu.

Otázka č. 8: Povídala sis o umírání někdy s někým?

Kristýna: Jo, povídala. S maminkou, někdy jsem se jí na to ptala, tak mi řekla, co se stane, když někdo umře.

Otázka: Ve školce jste si o umírání někdy povídali?

Ne, to ne.

Otázka č. 9: Už ti někdo blízký z rodiny zemřel?

Kristýna: Jo...

Otázka: A chceš mi říct kdo?

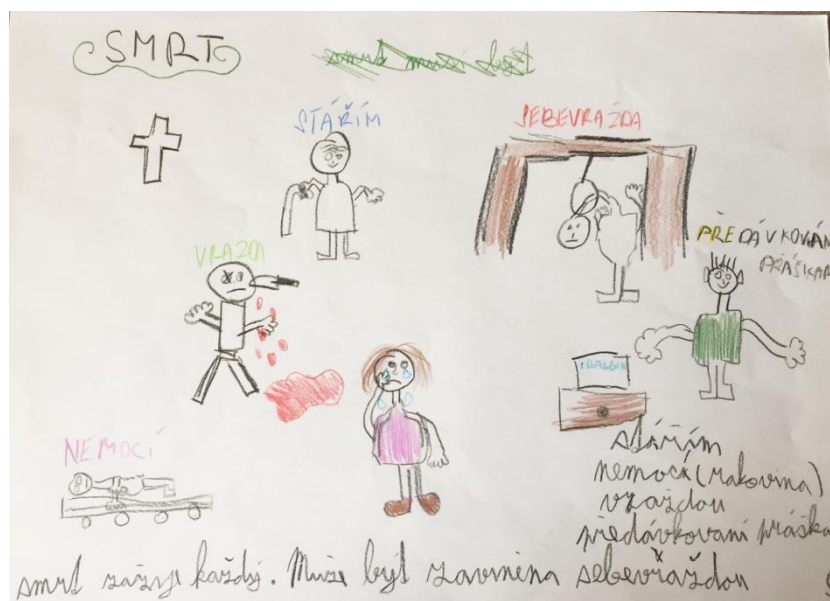
Kristýna: Teta

Otázka: Byla jsi na jejím pohřbu?

Kristýna: Jo, ale bylo to hrozný. Cítila jsem se tam fakt hrozně. Bylo to smutný.

Poznatky z pozorování: Kristýna se zdála být na první pohled uzavřenější a citlivější dívka. Před samotným šetřením byla usměvavá a milá, ale příliš nemluvila. Po nějaké chvíli se uvolnila a začala se vyptávat, k čemu výzkum slouží a kde jej budeme prezentovat. Po vysvětlení účelu výzkumu se Kristýna uvolnila a po zadání instrukce si z balíčku pastelek vybrala pouze černou barvu a odesdla si k vedlejšímu stolku v dětském pokoji. Kresba jí zabrala asi 6 minut a pak se zeptala, jestli nevádí, že namalovala jen tohle. Při rozhovoru byla dívka klidná a uvolněná, pouze ke konci při dotazu, zda jí někdo zemřel, byla smutná při vzpomínce na pohřeb tety, který zažila pouze před rokem. Po šetření bylo téma rozhovoru ještě rozvinuto jiným veselejším směrem a Kristýna byla opět usměvavá.

Ondřej, 11 let

Obr. 9 Kresba představy smrti – vlastní zdroj

Otázka č. 1: Můžeš mi na začátek nějak popsat tvůj obrázek?

Ondřej: No, tak namaloval jsem tam vraždu, jakože někdo někoho zabil. Pak tamten brečí, jakože je smutnej, pak tenhle má nemoc, na kterou umírá, pak tady mám že někdo může umřít stářím, prostě že už je starej a už to nezvládá. Pak tady mám sebevraždu, tenhle člověk se oběsil, ale pak taky třeba může skočit z mostu a oběsit se, nebo se může předávkovat práškama. Pak jsem tam napsal, že smrt zažije každý.

Otázka č. 2: Kdo nebo co může podle tebe zemřít?

Ondřej: Všichni. Všichni živí, živá příroda... prostě mamka, taťka, prostě člověk, zvíře, ale i rostlina, která je bez živin a takhle.

Otázka č. 3: Je někdo nebo něco, co podle tebe nemůže zemřít?

Ondřej: Neživá příroda, prostě kámen, písek a takový.

Otázka č. 4: Může ten zemřelý člověk nebo zvíře podle tebe někdy znovu obžít?

Ondřej: když někdo umře? Ne, podle mě je to blbost.

Otázka č. 5: Myslíš, že zemřelý člověk potřebuje jíst a pít nebo třeba dýchat?

Ondřej: Ne, podle mě ne.

Otázka č. 6: Co myslíš, že se s tím člověkem po smrti stane?

Ondřej: Zavře oči a daj ho do rakve a potom ho hoděj i s tou rakví někam do roury, nebo něco takovýho. Potom si myslím, že už z něj budou jen kosti a lebka.

Otázka: A co myslíš, že bude s tím člověkem dál?

Ondřej: No já myslím, že nic, že už tam prostě zbydou jen ty kosti a že nebe a nic takovýho není, že to jsou jenom takový povídačky.

Otázka č. 7: Proč může podle tebe někdo umřít?

Ondřej: No sebevražda, vražda, předávkování práškama, stáří a nemoc. Jak jsem to měl v tom obrázku.

Sebevražda je podle tebe co?

Ondřej: Zabijou se sami, kvůli tomu, že třeba nemaj peníze, umře jim rodina a jsou na tom špatně.

Otázka č. 8: Povídal sis o umírání někdy s někým?

Ondřej: Mmmm...no říkal jsem to svejm kamarádům hodně blízkej. Že jsme se bavili třeba o tom, co by dělali, kdyby jim někdo umřel třeba hodně blízkej z rodiny. A taky s mamkou jsem si o tom někdy povídal, když nám umřela babička.

Otázka: Ve škole jste se o tom někdy bavili?

Ondřej: Jo myslím, že v jednom předmětu nám něco říkali, myslím, že v přírodovědě, ale už si to nepamatuju.

Otázka č. 9: Říkal jsi, že ti umřela babička, setkal ses ještě s úmrtím někoho jiného?

Ondřej: Ne, už mi nikdo jiný neumřel. Jenom babička, ale ta už umřela stářím, že byla nemocná, bylo to asi před rokem.

Otázka: Byl jsi babičce na pohřbu?

Ondřej: Jo byl, šel jsem tam, protože jsem to věděl a nějak jsem se tomu nebránil.

Otázka: Jak ses na pohřbu cítil?

Ondřej: No, já jsem byl ještě takovej mladší, takže jsem to ještě tak nevnímal. Ted' už bych to asi vnímal jinak.

Poznatky z pozorování: Ondřej byl na šetření natěšený, a když jsme probírali na začátku jiná témata k navázání důvěry, pořád se ptal, kdy už začneme, že už se těší. Zadané téma jej zaujalo a hned se pustil do kresby, se kterou si velmi vyhrával. Kreslil hodně detailů a při kreslení přemýšlel nad tím, co kam namaluje a napíše. Kresba mu zabrala něco málo přes dvacet minut. Rozhovor s Ondřejem měl spád, odpovídal rychle, dlouho se nerozmýšlel a měl na vše jasný názor. Po ukončení rozhovoru říkal, že je škoda, že už je konec.

3. 7 Analýza dat

3. 7. 1 Analýza kresby

Při analýze kresby jsme se zaměřili na motivy a symboly, které participanti ve své tvorbě použili. Po zhodnocení všech obrázků bylo zjištěno, že některé prvky se ve větší míře opakují. Pro analýzu byly prvky použité v dětské kresbě rozděleny na tyto kategorie:

- násilná smrt
- mrtvý člověk/zvíře
- smutek
- symboly spojené se smrtí
- náboženské motivy
- personifikace

Násilná smrt se v kresbách objevovala ve formě ztvárnění vraždy či sebevraždy a dále ve formě zakreslení symbolů či nástrojů, které ji mohou způsobit (zbraň, pila, oheň). Celkem byla násilná smrt zobrazena dvakrát, z toho jedenkrát ve věkové kategorii 6-8 let a jedenkrát ve věkové kategorii 9-11 let.

Zobrazení **mrtvého člověka či zvířete** bylo v kresbách participantů znázorněno celkem čtyřikrát. Polovina participantů tedy zobrazila přímo jedince, kterého zasáhla smrt. Jednalo se o tři děti z věkové kategorie 6-8 let a jedno dítě z věkové kategorie 9-11 let.

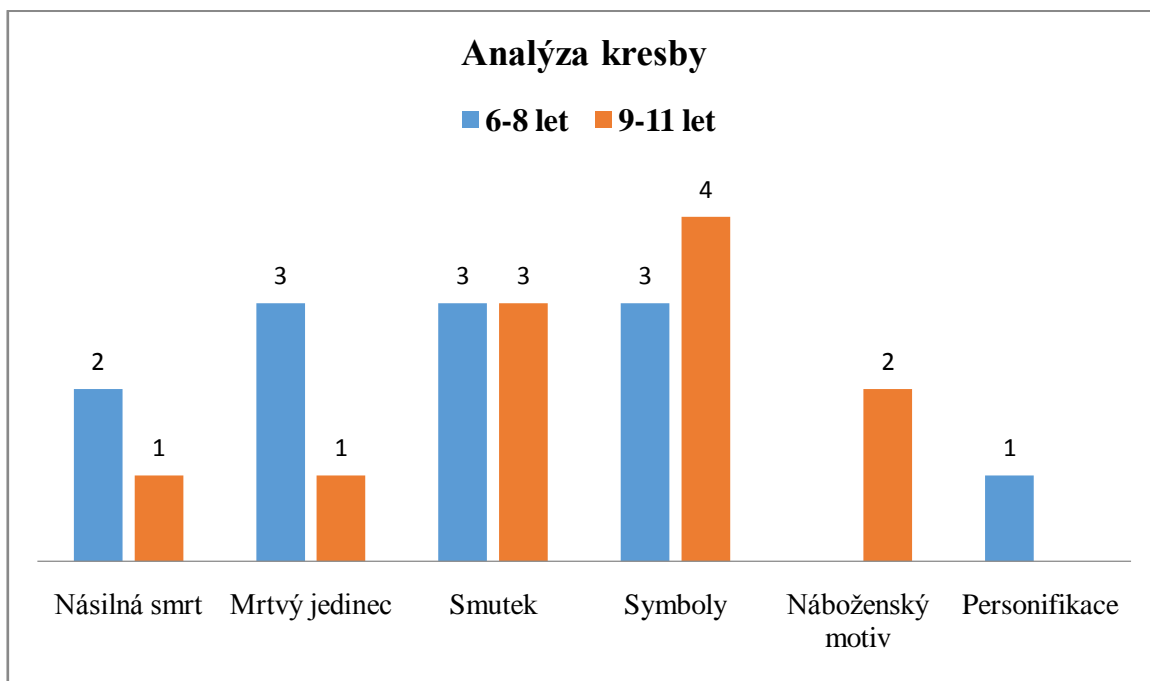
Smutek se v kresbě dětí promítnul jako emoce zobrazených lidí na obrázku (smutná, zamračená tvář, pláč, smutné smajlíky) nebo jako slovní vyjádření, které smutek přímo popisovalo. Emocionální stránka se v kresbě promítla celkem u šesti participantů, přičemž tři z nich zastupovali věkovou kategorii 6-8 let a tři věkovou kategorií 9-11 let.

Za **symboly spojené s umíráním a se smrtí** byly považovány hroby, náhrobky, rakve, kříže a věnce, které byly v kresbách participantů použity celkem sedmkrát. Ve věkové kategorii 6-8 let byly použity třikrát a participanti z věkové kategorie 9-11 let je nakreslili ve všech případech, tedy čtyřikrát.

Mezi **náboženskými motivy** participantů se objevil v jednom případě anděl a ve druhém případě duše zemřelého, která letí do nebe. V obou případech se jednalo o participanty z věkové kategorie 9 –11 let.

V jednom případě byla v kresbě zobrazena **personifikace** smrti, přičemž byla znázorněna jako smrtka s kosou. Takto vyobrazila smrt jedna participantka z věkové kategorie 6-8 let.

Graf 1 – Analýza dětské kresby – vlastní zdroj

3. 7. 2 Analýza rozhovorů

K rozboru rozhovorů s participanty byla využita metoda obsahové analýzy, kterou Ferjenčík (2000) popisuje jako metodu zabývající se rozbořením textu a sloužící k objektivnímu zhodnocení a popsání obsahu komunikace. Nejvýznamnější částí obsahové analýzy je definování kategorií, které budou nadřazené určitým pojmům. Loučková (2010) tyto pojmové kategorie přirovnává ke stavebním kamenům, které jsou následně pomocí kódování jednotlivých slov, pojmů a obsahů vzájemně propojovány do různé míry obecnosti. V případě našeho výzkumného šetření byly kategorie zvoleny dle cílů výzkumu následovně:

- Univerzalita smrti
- Nevratnost smrti
- Skončení životních funkcí po smrti

- Posmrtný život
- Příčiny smrti
- Hovory o smrti
- Osobní zkušenost se smrtí

Kategorii **univerzalita smrti** nejlépe z rozhovoru vystihovaly otázky: „*Kdo nebo co může podle tebe zemřít?*“ a „*Je někdo nebo něco, co podle tebe zemřít nemůže?*“ Dále se sem vztahovaly všechny další odpovědi participantů, které s univerzalitou smrti souvisely. Tato kategorie měla za úkol zjistit, zda jsou si děti vědomé faktu, že smrt se týká všech živých bytostí bez výjimky. U mladší věkové skupiny (6 - 8 let) převládala konkretizace odpovědí, kdy tři děti ze čtyř odpovídaly, že zemřít může „*maminka, tatínek, babička, děda, kočky, psi, morčata*“ a podobně a nemůže zemřít například „*plyšák, beton, nebo polička*“. U dětí ze starší věkové skupiny (9 - 11 let) se již vyskytovaly obecné odpovědi, že zemřít mohou živé bytosti, tedy lidé, zvířata a rostliny a nemohou naopak zemřít neživé předměty. Pouze jeden ze starších participantů zmínil, že zemřít může i mladý člověk a malé dítě.

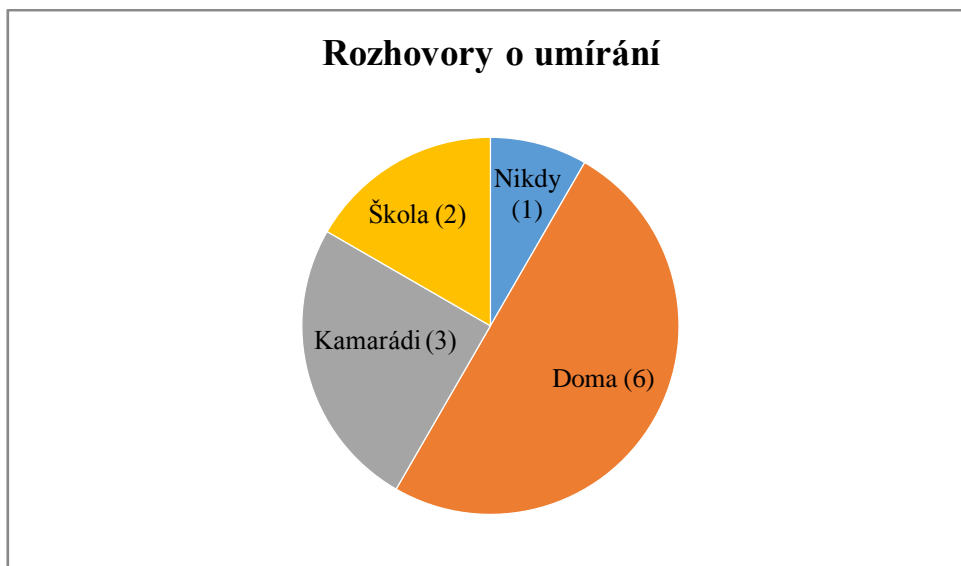
Ke kategorii **nevratnost smrti** se vztahovala otázka: „*Může ten zemřelý podle tebe někdy znovu obžít?*“ a případné další odpovědi, zabývající se faktem, zda děti chápou, že mrtví se již nemohou vrátit k životu. Dvě děti z mladší věkové kategorie odpověděly, že věří, že za určitých podmínek může zemřelý znovu obžít, v tom smyslu, že se z něj stane duch, nebo ožije přesně na Halloween o půlnoci. Zbylé dvě děti a všechny čtyři děti ze starší věkové kategorie potom vyvrátily možnost, že by zemřelý mohl znovu obžít. U starších dětí se dokonce vyskytovaly odpovědi typu „*to je kravina*“ či „*je to podle mě blbost*“, čímž zdůraznily nesmyslnost této otázky.

V kategorii **skončení životních funkcí po smrti** najdeme odpovědi na otázku: „*Myslíš, že zemřelý člověk potřebuje jíst, pít nebo třeba dýchat?*“, která měla za cíl zjistit, zda si děti uvědomují, že zemřelý člověk nemá žádné potřeby. U mladších dětí se vyskytly dvě odpovědi, které na půl potřeby zemřelého vyvrátily, ale zároveň za určitých podmínek tyto potřeby potvrdily. Jednalo se o odpověď: „*Normálně, když umřeš, tak ne, ale když se změniš v toho ducha, tak to potom musíš jíst a pít, ale dýchat nepotřebuješ, protože seš jenom jako vzduch.*“ a odpověď: „*Aby nevyschl tak jo. Ale když nevádí, aby vyschnul, tak nepotřebuje.*“ Ostatní děti z mladší i starší věkové kategorie potřeby zemřelého vyvrátily.

Další kategorii **posmrtný život** vystihovala nejlépe otázka: „*Co myslíš, že se s tím zemřelým po smrti stane?*“ Zde jsme hledali odpověď na to, zda děti věří v nějakou formu posmrtného života, či jakou mají o životě po smrti konkrétní představu. Z analýzy vyplynulo, že mezi dětmi z mladší věkové skupiny se vyskytla dvakrát představa posmrtného života ve formě přemístění se do nebe a dvakrát byla zmíněna odpověď, že se se zemřelým nestane nic: „*Tam prostě už tak leží a nic se neděje.*“ Tato odpověď však byla následně v jednom případě doplněna i představou o posmrtném životě v rámci reinkarnace: „*...člověk, kterej umře, se narodí znova. Já na to taky věřím. Že třeba někdo umře a pak se může narodit znovu, ale třeba jako kůň a pak si to nepamatuje.*“ Děti ze starší věkové skupiny odpověděly ve dvou případech, že zemřelý půjde do nebe a ve zbylých dvou, že se s ním nestane nic, dá se do země, kde se jeho tělo rozloží.

Ke kategorii **příčiny smrti** se vztahovala otázka: „*Proč může podle tebe někdo umřít?*“ Předmětem zájmu bylo zjistit, jaké všechny různé příčiny mohou dle dětského vnímání zavinit smrt. V obou věkových kategoriích se objevovaly adekvátní příčiny úmrtí, přičemž nejpočetnější skupinou zapříčinění byla v obou skupinách nemoc. Dále se vyskytovaly odpovědi jako úmrtí stářím, úrazy různého druhu: „*...že se někdo hodně popálí a udělá se mu úraz na kole.*“ nebo „*...někdo skočí do vody a tam jsou kameny a může se na ně napíchnout.*“ Poslední zmiňovanou příčinou byla násilná smrt vraždou nebo sebevraždou, tu zmiňovaly dvě děti z mladší věkové skupiny a všechny čtyři děti ze starší věkové skupiny.

Do kategorie **hovory o smrti** jsme zahrnuli přímo otázku: „*Povídala/a sis o umírání někdy s někým?*“ a případně další doplňující otázky. Následnou analýzou bylo zjištěno, že jedna participantka z mladší věkové kategorie si o umírání nepovídala nikdy s nikým a ostatních 7 participantů si již o umírání s někým povídalo. Nejčastěji se jednalo o rodiče, tedy probírání této tematiky doma v rodinném kruhu. Druhou nejčastější odpovědí bylo rozebírání tématu s kamarády. Na posledním místě byla odpověď ve škole nebo ve školce, přičemž pouze dva participanté uvedli, že se ve škole při výuce pedagog o tomto tématu zmínil, ale neměli přesnou představu, o čem konkrétně hovořili: „*Jo myslím, že v jednom předmětu nám něco říkali, myslím, že v přírodovědě, ale už si to nepamatuju.*“

Graf 2 – Analýza rozhovorů dětí o umírání a smrti – vlastní zdroj

Poslední kategorie je nazvána **osobní zkušenost se smrtí** a zahrnuje otázku: „*Už ti někdo blízký zemřel?*“ a dále se případně zaměřujeme i na účast jedince na pohřbu dalšími doplňujícími otázkami. V mladší věkové kategorii měly zkušenost s úmrtím tři ze čtyř dětí, přičemž ve dvou případech se jednalo pouze o zvíře – domácího mazlíčka a v jednom případě o prarodiče. Participantka, které zemřel prarodič, se zúčastnila jeho pohřbu. Ostatní z mladších participantů se pohřbu nikdy nezúčastnili. Ve starší věkové skupině měly osobní zkušenost se smrtí všechny čtyři děti, přičemž všechny měly zkušenost s úmrtím blízkého člověka – ve třech případech se jednalo o prarodiče a v jednom případě o tetu participantky. Pohřbu se zúčastnili dva participanté ze starší věkové skupiny.

Věk	Úmrtí zvířete	Úmrtí člověka	Účast na pohřbu
<i>6 – 8 let</i>	2	1	1
<i>9 – 11 let</i>	1	3	2
CELKEM	3	4	3

Tabulka 2 – Analýza osobní zkušenosti dětí se smrtí

3. 7. 3 Analýza pozorování

Při analýze pozorování byly shromážděny písemné poznámky shromážděné během samotného šetření a bylo zjištěno, že na žádné z dětí nepůsobilo šetření negativně. Žádné z dětí se nerozhodlo dobrovolně výzkum opustit, ani nebylo během něj nijak nervózní či vystrašené. Naopak bylo zjištěno, že tematika umírání v některých dětech vyvolala aktivní zájem a po rozhovoru se k této tematice dále vracely. Při kresbách obrázků si některé děti dávaly záležet na detailech a velmi se na tvorbu soustředily. Při rozhovorech byly děti otevřené a komunikativní. Některé z mladších dětí během rozhovoru vykonávaly i jiné aktivity, jako hraní, ale vždy se k rozhovoru vrátily a soustředily se na něj. Po rozhovorech měly všechny děti radost z toho, že dostaly sladkou odměnu. Při dalším pozorování po provedeném šetření nebyly ze strany výzkumníka ani ze strany rodičů ze zpětné vazby zjištěny žádné negativní reakce dětí na šetření.

3. 8 Diskuze

Šetření diplomové práce mělo za cíl zjistit postoj a představy dětí předškolního a mladšího školního věku o problematice umírání a smrti. Bylo přistoupeno ke kvalitativnímu přístupu, ve kterém byly za nejvhodnější metody při sběru dat považovány a zvoleny kresba, polostrukturovaný rozhovor a pozorování. Soubor participantů se skládal z dětí předškolního věku a žáků mladšího školního věku, konkrétně dětí v rozmezí 6 – 11 let, které byly do výzkumu vybrány metodou záměrného výběru za použití kumulativního výběru, jinak nazývaného metodou sněhové koule. Celkový počet participantů se skládal z 8 dětí, přičemž dvě děti byly předškolního věku a zbylých 6 dětí mladšího školního věku. Výzkumný vzorek byl při následné analýze výsledků rozdělen na dvě skupiny, na děti ve věku 6 – 8 let a děti ve věku 9 – 11 let, přičemž každá skupina byla tvořena čtyřmi dětmi.

Samotnou dětskou představu smrti v našem výzkumu nejlépe vystihovala kresba, kterou měli participanté na úplném začátku vyjádřit, co si představí pod pojmem smrt. Kresbu považujeme za velmi vhodně zvolenou metodu pro vybraný soubor participantů, neboť Vágnerová (2012) uvádí, že z psychologického hlediska vyjadřuje dítě předškolního a mladšího školního věku svoje emoce a myšlenky pomocí kresby mnohem jistěji než v řečovém projevu. Ve všech kresbách participantů se objevovaly prvky související se smrtí. V žádném z případů se nevyskytly neadekvátní motivy, které by neměly s umíráním žádnou souvislost, jak uvádí ve svém šetření například Žaloudíková (2016). Nejčastějším motivem, který děti ve své kresbě vyjádřily, byly symboly spojené s umíráním, mezi které patřily například hrob, rakev, kříž a podobné. Tyto symboly využila v kresbě převážná většina dětí, konkrétně 7 z 8 dětí. Dalším nejčastějším motivem bylo zobrazení emocionální stránky úmrtí, která se v kresbě dětí odrážela ve formě smutných obličejů či pláče. V kresbě se kromě těchto motivů objevovala také násilná smrt a náboženské motivy. Jedno dítě předškolního věku znázornilo představu smrti jako osobu – smrtku, což potvrzuje také Vágnerová (2012), která uvádí, že pro předškoláky je pochopitelnější, když dávají všem objektům lidskou podobu a rovněž Boková (2011), která udává, že v předškolním věku i mladším školním věku do 8 let je smrt často spojována se smrtkou, zombie, kostlivcem a podobně. V našem výzkumu však byla smrt personifikována pouze v jednom případě, což je v rozporu se studií Slaughter (2005), která tento jev popisuje u většiny dětí zmíněné věkové kategorie.

V analýze rozhovorů byly stanoveny kategorie, které měly za úkol nejlépe naplnit cíle výzkumného šetření. Jednalo se o kategorie: univerzalita smrti, nevratnost smrti, skončení životních funkcí po smrti, příčiny smrti, posmrtný život, hovory o smrti a osobní zkušenost se smrtí. První čtyři kategorie byly zvoleny dle základních vlastností smrti, které uvádí Boková (2011) a které jsou nezbytné ke komplexnímu pochopení kontextu smrti dítětem. Zbývající kategorie se zaměřují na osobní konfrontaci dítěte se smrtí, zkušenosti vycházející z dosavadní informovanosti o smrti a vlastního názoru na posmrtný život.

Co se týká vlastností smrti, bylo zjištěno, že mladší děti ve věkové skupině od 6 do 9 let ještě neměly všechny zcela jasně utvořenou představu o komplexním pojetí smrti. Toto zjištění vyplývá z výsledků, ve kterých polovina z nich například uvedla, že za určitých podmínek je možné, aby zemřelý jedinec znovu obživil a také, že za určitých podmínek potřebuje zemřelý jedinec jíst, pít nebo dýchat, čímž vyvrátily pochopení nevratnosti smrti a skončení životních funkcí. Tento jev se shodně vyskytoval i ve studii Slaughter (2005) a popisuje jej rovněž Kubičková (2001). Z hlediska univerzality smrti dokázaly mladší děti vyjmenovat, kdo může a kdo nemůže zemřít zpravidla adekvátně, ale svoje představy převážně konkretizovaly na určitou osobu jako je maminka, tatínek, pesek, nebo určitý objekt jako je plyšák a polička. Tuto konkretizaci u mladších dětí popisuje ve svém výzkumu rovněž Žaloudíková (2016). Žádné z dětí při rozhovoru neuvědomilo, že by mohlo zemřít ono samo, což koreluje s výsledky studie Slaughter a Griffiths (2007), ve které bylo zmíněno, že děti předškolního věku nechápou univerzalitu smrti a nepřipouští si možnost vlastního úmrtí. Příčinnost smrti děti mladší věkové skupiny chápaly správně a ve svých odpovědích používaly adekvátní příčiny úmrtí, jako jsou nemoci, stáří, úrazy a polovina z nich uvedla jako příčinu i násilnou smrt ve formě vraždy či sebevraždy.

Vlastnosti smrti u dětí ze starší věkové skupiny od 9 až 11 let byly pochopeny téměř zcela komplexně, což ověřilo tvrzení Kubičkové (2001), že od 9 let chápe dítě pojem smrti téměř jako dospělý člověk, přičemž dle Vágnerové (2012) je tento fakt ovlivněn skutečností, že dítě začíná pomalu přecházet od logického myšlení k abstraktnímu. V rámci univerzality smrti starší děti odpovídaly již pouze obecně, že zemřít mohou živé bytosti a nemohou zemřít naopak neživé bytosti. V jednom případě bylo již zmíněno i to, že může zemřít malé dítě. Vlastnosti nevratnosti smrti a skončení životních funkcí pochopily starší děti ve všech případech a vyvrátily jednoznačně možnost obživení zemřelého či jeho případných potřeb. Příčiny úmrtí byly rovněž zcela adekvátní a obdobné jako u mladší

věkové skupiny, kdy zajímavostí je, že násilná smrt v podobě vraždy a sebevraždy byla u starších dětí zmíněna ve všech případech. Komplexní pochopení pojetí smrti u této věkové kategorie shodně popisuje ve svém výzkumu i Žaloudíková (2016), která má však na rozdíl od našeho šetření stanovenou hranici pro toto pochopení na 10 let.

U představy posmrtného života se děti mladší věkové skupiny svými představami vyrovnaly dětem ze starší věkové skupiny. Došli jsme k závěru, že polovina našich participantů má názor, že po smrti se člověk nebo jeho duše dostane do nebe, kde může nadále pokojně „žít“. V jednom případě se dokonce objevila domněnka, že po smrti se člověk může reinkarnovat do jiného jedince, v našem případě do zvířete. V konečném výsledku tedy celkem 5 dětí z 8 uvedlo, že věří na posmrtný život a pouze 3 děti uvedly, že po smrti již není vůbec nic. Toto zjištění je zajímavé zejména proto, že naše kultura je spíše ateisticky založená, i přesto lze v myšlení dětí spatřovat náboženské rysy. Tento jev si však lze vysvětlit i tím, že u dětí mohou ještě převládat některé prvky magického myšlení, jak uvádí Vágnerová (2012) a mají velmi rozvinutou fantazii. Tuto teorii však nemůžeme potvrdit ani vyvrátit.

Z analýzy našich dat vyplynulo, že téměř všechny děti již s někým o umírání a smrti hovořily. Našla se pouze jediná participantka, která se o ní nikdy s nikým nebavila, tato byla zařazena do skupiny mladších participantů a byla předškolního věku. Ostatních sedm dětí již s někým vedlo rozhovor ohledně umírání, přičemž nejčastější osobou, se kterou o smrti hovořily, byl jeden z rodičů. Tyto výsledky poměrně odpovídají i výsledkům studie Sochocka, Krajewska-Kulak, Guzowski (2015), kteří zjistili, že 84 % rodičů se svými dětmi předškolního i školního věku již o smrti někdy hovořilo, ačkoliv polovina z nich se na tyto rozhovory necítila být připravená. Zajímavým zjištěním bylo, že pouze dvě děti z osmi uvedly, že hovory o umírání vedly ve škole, ale neměly ani jasné vzpomínky, čeho konkrétního se týkaly. Ačkoliv nelze pro malý výzkumný soubor toto zjištění zobecňovat, je patrné, že ve školním prostředí zřejmě chybí prostor pro výchovu vedoucí k racionálnímu pochopení smrti a lze usuzovat, že i zde se vykytuje jistá forma tabuizace, kterou ve společnosti popisuje například Haškovcová (2007).

Osobní zkušenost se smrtí měla v našem výzkumu většina dětí. Z mladší věkové kategorie zemřela dětem zejména zvířata a jednomu dítěti také prarodič. U starší věkové skupiny zažily přímou konfrontaci se smrtí všechny děti, kdy v jejich případech se již u všech jednalo o setkání s úmrtím blízké osoby, kterou byl ve třech ze čtyř případů prarodič. Tyto

výsledky souhlasí s faktem, který uvádí Kubíčková (2001) a to, že smrt prarodičů bývá většinou prvním setkáním dítěte se smrtí člověka. Z celkem pěti dětí našeho výzkumného vzorku, kterým zemřel blízký člověk, se však jeho pohřbu zúčastnily pouze tři děti. V jednom případě uvedla participantka, že se sama necítila být na účast na pohřbu připravená a v druhém případě nebyl důvod neúčasti na pohřbu zjištěn.

V závěru našeho výzkumu jsme zjišťovali, zda na děti nemá naše výzkumné šetření negativní vliv, přičemž během šetření a pozorování nebylo zaznamenáno, že by děti měly z něčeho obavy, nebo by se cítily úzkostně. Ze zpětné vazby od rodičů s odstupem několika dní nebyly u dětí rovněž zjištěny žádné negativní pocity pramenící z rozhovorů o tématice umírání a smrti. Rovněž ve studii z roku 2013 (Renaud, Engarhos, Schleifer, Talwar) dospěli autoři ke stejným výsledkům, ze kterých vyplynulo, že 97, 8 % dětí nemělo žádné následky ve formě zvýšené citlivosti, obtíží se spaním, nebo strachem ze smrti po rozhovoru s rodiči o umírání. U některých dětí našeho výzkumného souboru, zejména chlapců, byl naopak zaznamenán zvýšený zájem o probírané téma, který se projevoval aktivním vypyptáváním a zvědavostí mimo polostrukturovaný rozhovor. Toto zjištění je v souladu s tvrzením Malé (2007) která uvádí, že děti předškolního a mladšího školního věku rozvíjí o smrt zvýšený zájem, který někdy může přerůst až ve fascinaci.

Výsledky provedeného šetření jsou převážně v souladu s dostupnými obdobnými studii zahraničních i českých autorů i v souladu s dostupnou odbornou literaturou na téma umírání a smrti. Ačkoliv studií zabývajících se právě pohledem dítěte na umírání a smrt nebylo nalezeno příliš mnoho, byly pro srovnání s našimi výsledky použity obdobné studie, které se zaměřovaly na dílčí zkoumané jevy. Cíle našeho výzkumného šetření byly naplněny, neboť se podařilo zjistit představy dětí předškolního a mladšího školního věku o problematice umírání a smrti pomocí kvalitativních metod, které považujeme za vhodně použité. Byly rovněž zodpovězeny všechny výzkumné otázky, které jsme si před samotným šetřením stanovili. Za úskalí výzkumu je možno považovat nižší počet participantů, přičemž pro přesnější výsledky, které by bylo možno zobecnit, by bylo zapotřebí přistoupit k obsáhlejší skupině výzkumného souboru. I přes toto úskalí vykazovaly představy našeho souboru shodu s jinými dostupnými studii a literaturou a považujeme tedy výzkum za úspěšný.

ZÁVĚR

Hlavním cílem diplomové práce bylo shrnout dostupné poznatky o konceptu chápání smrti dětmi z odborné české i světové literatury a zjistit představy dětí předškolního a mladšího školního věku o problematice umírání a smrti.

První z cílů byl naplněn v teoretické části práce, která se věnovala pochopení pojmu smrti z hlediska kognitivního vývoje dítěte a dále se zaměřovala na doporučení, jak s dětmi o smrti hovořit, včetně poskytnutí přehledu několika vhodných knih zaměřených na tuto tematiku pro dětskou populaci. Podstatnou část teoretické části potom tvořil přehled truchlení dětí a popis procesu umírání dítěte. Teoretická část byla doplněna rovněž zahraničními studiemi, které se zabývaly tematikou smrti v souvislosti s dětskou populací.

Druhý z cílů byl realizován pomocí kvalitativních metod (kresba, polostrukturovaný rozhovor a pozorování) ve výzkumném šetření diplomové práce, které bylo uskutečněno na souboru osmi dětí předškolního a mladšího školního věku od 6 do 11 let. Rovněž tento cíl práce byl naplněn a bylo zjištěno, co si děti představují pod pojmem smrt, zda si uvědomují vlastnosti smrti, jaké mají představy o posmrtném životě a zda mají osobní zkušenosti se smrtí.

Z výsledků výzkumného šetření vyplynulo, že děti si pojem smrt spojovaly zejména se symboly, jako jsou hrob, kříž, rakev či samotná mrtvola a také s emocionální složkou jako je smutek, truchlení a pláč. Dále bylo zjištěno, že děti ve věku 6 – 9 let zcela nepochopily koncept smrt a chápaly pouze některé její komponenty na rozdíl od dětí věkové skupiny 9 – 11 let, u které bylo šetřením zjištěno, že již chápou smrt zcela komplexně a uvědomují si všechny její vlastnosti a komponenty. Osobní zkušenost se smrtí měla většina dětí, kdy se jednalo o úmrtí domácího zvířete nebo zejména prarodiče. Stejně tak hovory o problematice umírání někdy vedla většina dětí, a to především se svými rodiči, naopak se většina dětí o umírání a smrti nikdy nedozvěděla nic ve školce či ve škole. Výsledky výzkumného šetření diplomové práce se převážně shodovaly s výsledky dostupných vybraných zahraničních studií a textů odborné české i světové literatury.

Na místě je uvést vhodné doporučení pro praxi, které vyplynulo z výsledků šetření. Je žádoucí, aby problematika umírání a smrti patřila k přirozené součásti života a aby o ní rodiče, ale rovněž pedagogičtí pracovníci ve školských zařízeních dokázali otevřeně

hovořit s dětmi již od útlého věku. Pro vhodně zvolenou komunikaci je potřeba si osvojit znalosti o chápání smrti dítětem v jednotlivých věkových kategoriích. Bez těchto znalostí nemůže být rozhovor na téma umírání příliš efektivní. Zařazení takového tématu do diskuze s dítětem je vhodné vždy, když se na něj samo začne vyptávat, nebo při příhodných příležitostech, jako je například Svátek zesnulých. V každém případě by se dítě o umírání mělo dozvědět ještě předtím, než se smrtí přijde do přímé konfrontace, mělo by znát adekvátně ke svému věku okolnosti, za jakých může jedinec zemřít a mělo by být poučeno o nevratnosti smrti.

Dalším doporučením směřujícím nejen k rodičům, pedagogům, ale rovněž ke zdravotnickým pracovníkům a studentům zdravotnických škol, je získat znalosti o pocitech dítěte, kterému někdo blízký zemřel, nebo které samo umírá. Naučit se s takovým dítětem komunikovat a nestránit se mu. Znat pocity, které takové dítě prožívá a vědět, jakými způsoby tyto pocity může ventilovat. Dokázat pomoci a mít přehled o možné dostupné podpoře ze strany dobrovolníků či odborníků.

Na závěr je však nutné zmínit, že na smrt se nelze nikdy připravit dokonale. Ať už se jedná o přímé setkání se s ní, nebo vedení rozhovoru o ní s dítětem či například truchlícím pozůstalým, vždy se jedná o zcela osobní a individuální zkušenost každého z nás, která nemůže mít předem daný jednotný scénář.

Souhrn

Diplomová práce se zabývá pohledem dítěte na umírání a smrt. Je rozdělena na teoretickou a výzkumnou část. Teoretická část se zabývá zmapováním pochopení kontextu smrti dítětem v různých věkových kategoriích a dále se zaměřuje zejména na proces truchlení a umírání dítěte. Objevují se rovněž doporučení, jak s dětmi o smrti hovořit. Ve výzkumné části se práce pomocí kvalitativního šetření zaměřuje především na zjišťování představ o umírání a smrti u dětí předškolního a mladšího školního věku. Pro sběr dat byly použity tři metody – kresba, polostrukturovaný rozhovor a pozorování. Data byla získána od výzkumného souboru 8 dětí, které byly rozděleny na dvě stejně početné věkové kategorie 6 – 8 let a 9 – 11 let. Z výsledků výzkumného šetření vyplynulo, že téměř všechny děti mají již přímou zkušenost se smrtí zvířete nebo osoby a že děti ve věku 6 – 8 let ještě nechápou všechny komponenty a vlastnosti smrti, zatímco u dětí ve věkové kategorii 9 – 11 let již k tomuto pochopení došlo.

Klíčová slova:

umírání, smrt, dítě, děti, truchlení, představy o smrti, koncept smrti, umírající dítě, smrt v dětské literatuře

Summary

The Master thesis deals with the child's view of dying and death. It is divided into theoretical and research part. The theoretical part deals with the mapping of the understanding of the child's death context in various age categories and further focuses on the process of mourning and dying of the child. There are also recommendations on how to talk about death with children. In the research part, the thesis focuses on finding out about dying and death among children of pre-school and younger schoolage. Three methods were used for data collection - drawing, semi-structured interviewing and observation. The data were collected from a research group of 8 children who were divided into two equally large age groups of 6-8 years and 9-11 years. The results of the research revealed that almost all children already have direct experience with the death of an animal or person, and that children aged 6 to 8 still do not understand all the components and characteristics of death, whereas children in the age group 9-11 are no longer able to understand this occurred.

Keywords:

dying, death, child, children, mourning, images of death, concept of death, dying child, death in children's literature

Referenční seznam

1. ARRUDA, C., WEAYER, M., S., WIENER, L. Communication about dying, death, and bereavement: A systematic review of Children's literature. *Journal Of Palliative Medicine* [online]. 2017, 20(5), 548-559 [cit. 2019-02-23]. Dostupné z: <http://dx.doi.org/10.1089/jpm.2016.0494>.
2. *Asociace poradců pro pozůstalé (APPP)* [online]. 2019 [cit. 2019-01-05]. Dostupné z: <http://poradci-pro-pozustale.cz/>.
3. BAŠTECKÁ, B. 2013. *Psychosociální krizová spolupráce*. Praha: Grada. 320 s. ISBN 978-80-247-4195-6.
4. BERGMAN, A., AXBERG, U., HANSON, E. When a parent dies: A systematic review of the effects of support programs for parentely bereaved Children and their caregivers. *BMC Palliative Care* [online]. 2017, 16, 112-119 [cit. 2019-02-23]. Dostupné z: <http://dx.doi.org/10.1186/s12904-017-0223-y>.
5. BOELEN, P., A., SPUIJ, M. a REINJTJNES, A. Prolonged grief and posttraumatic stress in bereaved children: A latent class analysis. *Psychiatry Research* [online]. 2017, 258, 518-524 [cit. 2019-02-23]. Dostupné z: <http://dx.doi.org/10.1016/j.psychres.2017.09.002>.
6. BOKOVÁ, L. 2011. *Rodiče, děti a jejich problémy: sborník studií*. Praha: Sdružení Linka bezpečí. 127 s. ISBN 978-80-904920-0-4.
7. BOWLBY, J. 2013. *Ztráta: smutek a deprese*. Praha: Portál. 424 s. ISBN 978-80-262-0355-1.
8. BROOTEN, D., YOUNGBLUT, J., M. School agend children's experiences 7 and 13 months following a sibling's death. *Journal of Child and Family Studies* [online]. 2017, 26(4), 1112-1123 [cit. 2019-02-23]. Dostupné z: <http://dx.doi.org/10.1007/s10826-016-0647-7>
<https://search.proquest.com/docview/1875691273/D401BF0258DB485EPQ/1?accountid=16730>.
9. BROWN, L. K, BROWN, M. T. 2010. *Když Dinosaurium někdo umře: malá knížka o velkých starostech pro malé i velké*. Praha: Cesta domů. 31 s. ISBN 978-80-904516-0-5.
10. CLEVE, E. 2004. *Drž tátu za ruku: krizová psychoterapie s dvouletým chlapcem*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny. 148 s. ISBN 80-7106-804-7.

11. COX, G. Using humor with dying and bereaved Children. *The Great Plains Sociologist* [online]. 2014, 24, 16-31 [cit. 2019-02-23]. Dostupné z: <https://search.proquest.com/docview/1752167403/79505C12291A4D0APQ/20?accountid=16730>
12. CROWTHER, K. 2013. *Návštěva malé smrti*. Praha: Baobab. 32 s. ISBN 978-80-87060-67-4.
13. DAVIDO, R. 2001. *Kresba jako nástroj poznání dítěte: dětská kresba z pohledu psychologie*. Praha: Portál. 208 s. ISBN 80-7178-449-4.
14. FERJENČÍK, J. 2000. *Úvod do metodologie psychologického výzkumu: jak zkoumat lidskou duši*. Praha: Portál. 256 s. ISBN 80-7178-367-6.
15. GAARDER, J. 2014. *Anton a Jonatán*. Praha: Albatros. 56 s. ISBN 978-80-00-03698-4.
16. GAVORA, P. 2010. *Úvod do pedagogického výzkumu*. 2., rozš. vyd. Brno: Paido. 261 s. ISBN 978-80-7315-185-0.
17. GOLDMAN, L. 2015. *Jak s dětmi mluvit o smrti*. Praha: Portál. 88 s. ISBN 978-880-262-0819-8.
18. GRAHAM, J. A., YUHAS, H., ROMAN, J. L., 2018. Death and coping mechanisms in animated disky movies: A kontent analysis of Disney films (1937–2003) and Pixar films. *Social Sciences* [online]. 2016, 10, 7-10 [cit. 2019-02-23]. Dostupné z: <http://dx.doi.org/10.3390/socsci7100199>.
19. GRÜN, A., ROGGE, J., U. 2013. *Když se děti ptají na Boha*. Praha: Portál. 168 s. ISBN 978-80-262-0341-4.
20. HAŠKOVCOVÁ, H. 2007. *Thanatologie: nauka o umírání a smrti*. 2., přeprac. vyd. Praha: Galén. 244 s. ISBN 978-80-726247-1-3.
21. HENDL, J. 2016. *Kvalitativní výzkum: základní teorie, metody a aplikace*. 4. rouš. vyd. Praha: Portál. 440 s. ISBN 978-80-262-0982-9.
22. KUBÍČKOVÁ, N. 2001. *Zármutek a pomoc pozůstalým*. Praha: ISV. 267 s. ISBN 80-85866-82-x.
23. KÜBLER-ROSS, E. 2015. *O smrti a umírání: co by se lidé měli naučit od umírajících*. Praha: Portál. 320 s. ISBN 978-80-262-0911-9.
24. KUNZE, P., SALAMANDER, C. 2011. *Malé děti potřebují rituály*. Brno: ComputerPress. 126 s. ISBN 978-80-251-3405-4.

25. LANCASTER, J., M., D. Develop mental stages, grief, and a Child's response to death. *Pediatric Annals* [online]. 2011, 05, 40, 277-81 [cit. 2019-02-23]. Dostupné z: <http://dx.doi.org/10.3928/00904481-20110412-09>.
26. LAURIE, M. F. When Children participate in the death ritual of a parent: Funerary photographs as mnemonic objects. *Religions* [online]. 2018, 07, vol. 9, no. 7 [cit. 2019-02-23]. Dostupné z: <http://dx.doi.org/10.3390/rel9070215>.
27. LOUČKOVÁ, I. 2010. *Integrovaný přístup v sociálně vědním výzkumu*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON). 312 s. ISBN 978-80-86429-79-3.
28. MALÁ, E. 2007. *Dítě a stres*. Praha: Tigis. 143 s.. ISBN 978-80-903750-1-7.
29. MATĚJČEK, Z., DYTRYCH, Z. 2002. *Krizové situace v rodině očima dítěte*. Praha: Grada. 128 s. ISBN 80-247-0332-7.
30. NAJBRTOVÁ, K., ŠÍPEK, J., LONEKOVÁ, K., ČÁP, D. 2017. *Projektivní metody v psychologické diagnostice*. Praha: Portál. 208 s. ISBN 978-80-262-1260-7.
31. PATTERSON, P., RANGGANADHAN, A. Losing a parent to cancer: A preliminary investigationin to the leads of adolescents and young adults. *Palliative&Supportive Care* [online]. 2010, 09, 255-65 [cit. 2019-02-23]. Dostupné z: <http://dx.doi.org/10.1017/S1478951510000052>.
32. PEŠOVÁ, I., ŠAMALÍK, M. 2006. *Poradenská psychologie pro děti a mládež*. Praha: Grada. 152 s. ISBN 80-247-1216-4.
33. PLEVOVÁ, I., SLOWIK, R. 2010. *Komunikace s dětským pacientem*. Praha: Grada. 256 s. ISBN 978-80-247-2968-8.
34. PUNCH, K. 2015. *Úspěšný návrh výzkumu*. 2. vyd. Praha: Portál. 232 s. ISBN 978-80-262-0980-5.
35. RENAUD, S., ENGARHOS, P., SCHLEIFER, M., TALWAR, V. Talking to Children about death: parental use of religious and biological explanations. *Journalof Psychology and Christianity* [online]. 2013, 32, 180-191 [cit. 2019-02-23]. Dostupné z: <https://search.proquest.com/docview/1462485122/A38AAE1E06854AF7PQ/4?accountid=16730>.
36. ROSYPAL, S. 2003. *Nový přehled biologie*. Praha: Scientia. 824 s. ISBN 80-7183-268-5.
37. SLAUGHTER, V. Young children's understanding of death. *Australian Psychologist* [online]. 2005, 40, 3, 179-186. 43 [cit. 2019-02-23]. Dostupné z: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1080/00050060500243426>.

38. SLAUGHTER, V., GRIFFITHS, M. Death understanding and fear of death in young children. *Clinical Child Psychology and Psychiatry* [online]. 2007, 12, 4, 525-53 [cit. 2019-02-23]. Dostupné z: https://www.researchgate.net/publication/5752603_Death_Understanding_and_Fear_of_Death_in_Young_Children.
39. SOCHOCKAL, L., KRAJEWKA-KULAK, E., GUZOWSKI, A. A child towards the experiences of death and dying: Analysis of the opinions of young people. *Medycyna Paliatywna* [online]. 2015, 7, 4, 256-267 [cit. 2019-02-23]. Dostupné z: <https://search.proquest.com/docview/1773552691/ED4B375065354062PQ/1?accountid=16730>.
40. SORENSEN, J. 2012. *Vyrovňávání se dítěte se ztrátou a odloučením: příběhy a cvičení pro děti ve věku 4-8 let*. Praha: Portál. 88 s. ISBN 978-80-262-0095-6.
41. STALFELT, P. 2016. *O smrti smrtoucí*. Praha: Cesta domů. 30 s. ISBN 978-80-88126-10-2.
42. SZYMANOWSKA, J. A Child in the face of a parent's death: Aspects of Children's loneliness. *Progress in Health Sciences* [online]. 2014, 4, 1, 118-123 [cit. 2019-02-23]. Dostupné z: <https://search.proquest.com/docview/1547341679/10D9468D31534CE0PQ/13?accountid=16730>.
43. ŠIMEK, J. 2015. *Lékařská etika*. Praha: Grada. 224 s. ISBN 978-80-247-5306-5.
44. ŠPATENKOVÁ, N. 2013. *Poradenství pro pozůstalé: principy, proces, metody*. 2., aktualiz. a dopl. vyd. Praha: Grada). 224 s. ISBN 978-80-247-3736-2.
45. ŠPINKOVÁ, M. 2014. *Anna a Anička: o životě na začátku a na konci*. Praha: Cesta domů. 46 s. ISBN 978-80-904516-9-8.
46. ŠVEC, Š. 2009. *Metodologie věd o výchově: kvantitativně-scientické a kvalitativně-humanitní přístupy v edukačním výzkumu*. Brno: Paido. 303 s. ISBN 978-80-731-5192-8.
47. VÁGNEROVÁ, M. 2012. *Vývojová psychologie: dětství a dospívání*. Vyd. 2., dopl. a přeprac. Praha: Karolinum. 536 s. ISBN 9788024621531.
48. WEISS, P. 2011. *Etické otázky v psychologii*. Praha: Portál. 352 s. ISBN 978-80-7367-845-6.
49. ŽALOUĐÍKOVÁ, I. 2016. *Dětské pojetí smrti*. Brno: Masarykova univerzita. ISBN 978-80-210-8104-8.

Seznam příloh

Příloha č. 1. – Informovaný souhlas pro rodiče

Přílohy:

Příloha č. 1

Vážení rodiče,

Jmenuji se Ivana Nováková a jsem studentkou Pedagogické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci. V rámci své diplomové práce zjišťuji pohled dětí předškolního a mladšího školního věku na umírání a smrt. Výzkum bude probíhat formou krátkého rozhovoru s dítětem, ve kterém se jej budu ptát na jeho názory na umírání, na jeho představy o posmrtném životě či zkušenosti se smrtí. Dalším předmětem výzkumu bude kresba obrázku, ve které dítě bude reprezentovat, co si pod pojmem smrt vybaví. V průběhu kresby a rozhovoru bude probíhat nahrávání na diktafón a pozorování reakcí dítěte. Při výzkumu s dětmi budou dodrženy všechny etické normy a dítě bude moci výzkum kdykoliv v jeho průběhu opustit. Veškerá získaná data budou anonymní.

Obracím se na Vás prosbou o zapojení Vašeho dítěte do tohoto výzkumného šetření. V případě dalších dotazů mě můžete kontaktovat na emailové adrese: ivanaholeci@gmail.com. Jestliže souhlasíte, aby se Vaše dítě zúčastnilo výzkumu, prosím o vyplnění níže uvedeného informovaného souhlasu.

Souhlasím, aby se můj syn/moje dcera ....., narozen/a ..... zúčastnil/a výše uvedeného výzkumného šetření pro účely vypracování diplomové práce na Pedagogické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci.

Dne .....

Podpis zákonného zástupce: .....

ANOTACE

Jméno a příjmení:	Bc. Ivana Nováková
Katedra nebo ústav:	Antropologie a zdravotvědy
Vedoucí práce:	Mgr. Zlatica Dorková, Ph.D.
Rok obhajoby:	2019

Název práce:	Umírání a smrt z pohledu dítěte
Název v angličtině:	Dying and death from a child's perspective
Anotace práce:	Diplomová práce se zabývá pohledem dítěte na umírání a smrt. Teoretická část popisuje pochopení kontextu smrti z hlediska kognitivního vývoje dítěte, popisuje proces truchlení dítěte a umírání dítěte a uvádí doporučení pro rozhovory s dětmi o smrti. Praktická část se zabývá zjišťováním dětských představ o smrti pomocí kvalitativního výzkumného šetření za užití několika výzkumných metod.
Klíčová slova:	umírání, smrt, dítě, děti, truchlení, představy o smrti, koncept smrti, umírající dítě, smrt v dětské literatuře
Anotace v angličtině:	The Master thesis deals with the child's view of dying and death. The theoretical part describes the context of death in terms of cognitive development of the child, describes the process of child mourning and the dying of the child and makes recommendations for interview with children about death. The practical part deals with the identification of children's ideas about death through a qualitative research using several research methods.
Klíčová slova v angličtině:	dying, death, child, children, mourning, images of death, koncept of death, dying child, death in children's literature
Přílohy vázané v práci:	1
Rozsah práce:	84 stran
Jazyk práce:	Český